

५०७. यइवाचरति तस्मात् क्यङ् ।

५०८. ओजोऽप्सरसोः सस्य च हरः ।

५०९. पयसस्तु वा ।

वामनस्येति सामान्यग्रहणादधातोरपि वामनस्य त्रिविक्रमः । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । क्यङ्पिक्य इति विष्णुपदत्वम्—श्रीदामायते ,

५१०. वाच्यलिङ्ग लक्ष्मीः पुरुषोत्तमवत् क्यङ् मानिनी णौ च ।

एतदादि शब्दानां लक्ष्म्यामेण्यादयः साधयिष्यन्ते । एणीवाचरति एतायते । एवं श्येतायते ।

संज्ञापूरणीकरामोद्धवादीनां समासे यो निषेधो वक्ष्यते स इहाप्यायाति ।

अमृता०—५०७. यइवेति । यइवाचरति तस्मादुपमान प्रयमान्तान्नाम्नः क्यङ् प्रत्ययः स्यात् ।

अमृता०—५०८. ओज इति । क्यङ् सति ओजस् अप्सरस् शब्दयोः सस्यहरश्च स्यात् ।

अमृता०—५०९. पयस इति । क्यङ् सति पयस् शब्दस्य तु सस्य हरो वा भवति । अधातोरपि नाम्नोऽपि त्रिविक्रम इष्ट इत्यर्थः । कृष्णायते—तद्विरहे गोपीजन इतिशेषः । यथा—आहूय दूरगा यद्वनं कृष्णस्तमनु कुर्वतीम् वेणुं क्वणन्तीं क्रीडन्तीमन्याः शंसन्ति साधिवति ॥ इत्यादि श्री दशमे । विष्णुपदत्वमिति—नान्तमेव विष्णुपदं क्य इत्यत्र क्यशब्देन क्यन् क्यङो ग्रहणात् क्यङ् च नान्तानां विष्णुपदत्वम् तेनच नरामहरः ।

अमृता०—५१०. वाच्येति । वाच्यस्य पदार्थस्य लिङ्गमाप्नोति यः स शब्दो वाच्य लिङ्ग उच्यते, अनियत लिङ्ग इत्यर्थः । तस्य लक्ष्मीः वाच्यलिङ्ग लक्ष्मीः । क्यङ् मानिनि णौ च प्रत्यये परे वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवद् भवति । एण्यादयः साधयिष्यन्त इति—श्येण्यादयो वा साधव इति लक्षणेन साधयिष्यन्ते तद्धितकार्ये । एतः मृगः कर्बुरवर्णश्च, श्येतः पाण्डुरवर्ण इति शब्द कल्पद्रुमः ।

निषेधो वक्ष्यत इति—नसंज्ञा पूरण्यौ णक स्तद्धितकरामोद्धवश्चेत्यनेन पुरुषोत्तम

बाल०—य इवा । व्यक्तार्थमैतत् ॥५०७॥

बाल०—ओजो । इदमपि व्यक्तार्थम् ॥५०८॥

बाल०—पय । पयसस्तु सस्य हरो वा भवति । त्रिविक्रम इति 'वामनस्य त्रिविक्रमः कृत् कृष्णधातुकेतर य प्रत्यय' इत्यनेन कृष्णायत इति गोपीति शेषः । दुष्टकालिय तिष्ठाद्य कृष्णोऽहमिति चापरा । बाहुमास्फोट्य कृष्णस्य लीलासर्वस्वमाददे इति विष्णुपुराणात् । विष्णुपदत्वमिति नान्तमेव 'विष्णुपदं क्य' इत्यनेन ततो नलोपादिरिति भावः ॥५०९॥

बाल०—वाच्य । क्यङ् मानिनि णौ च परे वाच्यलिङ्गलक्ष्मीः पुरुषोत्तमवद्भवति । एणी कर्बुरवर्णा । निषेध इति पुरुषोत्तमवत्त्वमिति शेषः । स निषेधः । तत्र समासे ।

तत्राख्यात कृतोरप्युपादानात् । रुक्मिणीयते, पञ्चमीयते, गोपिकायते ।
ओज इति—ओजायते । अप्सरायते । पयायते पयस्यते ।

५११. क्वचित् क्यङः क्विप् ।

ततः क्यङ् वज्रान्तमेव विष्णुपदम् । कयावितौ ।

५१२. केवलस्य प्रत्यय वेर्हरः ।

कृष्णति गोपी । विधुवति तन्मुखम् । भूरिवाचरति गोधुगिवाचरति—
भुवति गोदुहति । अत्र गोविन्दाभावः, सहजधात्ववस्थायां कृतस्य

वत्वस्य निषेधः । रुक्मिणीयत इति—रुक्मिणी कृष्णमहिषी, साइवाचरतीति तथा । संज्ञा-
तयात्र नहि पुरुषोत्तमवत्वम् । पञ्चमीयत इति—पूरणे केशवारावः, “नान्तादसंख्याते
रमचि” इत्यनेन अम्, टित्वादीप्—मञ्चमी, ततः क्यङ् । गोपिकायत इति—णक प्रत्ययान्त
गोपकेशब्दादाय् । ओज इति ओजोवल्लक्ष्यते, तेन ओजस्वीवाचरतीत्यर्थः । ओजो दीप्तौ
बलेस्रोत इन्द्रिये निम्नगारये इत्यमरः । अप्सरस् स्वर्गवेश्या ।

अमृता०—५११. क्वचित् क्यङः स्थाने क्विप् प्रत्ययो भवति । प्रति निधित्वात्
क्विप्चायं क्यङ्वादचरणार्थं हि भवति, नतु सर्वत्रार्थे इति क्वचित् शब्द प्रयोगेण
व्यञ्जितम् । तेन शब्दादिकं करोतीत्यादौ क्यङेव नतु क्विविति विवेच्यम् । नचेवं क्यङ्
प्रतिरूप—कत्वात् क्विपि यथा विष्णुपदत्वं मन्यते तथात्मपदमपि क्विपि भवतु इतिवाच्यम्,
प्रत्यय स्वरूपे पृथगनुबन्धनिर्देश सामर्थ्यादिव तत्रात्मपदं न स्यात्, तथा गल्भादेरात्म-
पदञ्चेति वक्ष्यमाणज्ञापकवलाच्च ।

अमृता०—५१२. केवलस्येति । संयोगरहितस्य असहायस्य प्रत्यवेर्हरः स्यात् ।
वेरिति अनुबन्धावशिष्ट क्विपः, कृति च मनिवादी वेः, तथा तद्धित वेश्व सामान्येन ग्रहणम् ।
केवलस्येति किम्—कृति—अन्येभ्योऽपि मनिवादय इति श्रु दृ धात्वोः विप्रत्यये शविः
द्विरिति । प्रत्ययवेरिति किम्—उपेन्द्रस्य मा भूत्—विभवति । एवं कवयति पितरति
इत्यादि च विधवति वज्र ज्ञेयम् ।

रुक्मिणीयत इति रुक्मिणीति श्रीकृष्णस्य पत्नीविशेषस्य संज्ञा । पञ्चमीति नान्तादसंख्या-
देमट् इत्यनेन तस्य पूरथेऽर्थे केशवमट् टित् केशवः टित्वादीप् । गोपिकायत इति समासेन
कप्रत्ययान्तस्य निषेधो वक्ष्यते अतोऽत्रापि निषेधः । ओजायत इति ‘ओजो दीप्तौ बले
स्रोतइन्द्रिये निम्नगारय’ इति नानार्थवर्गः । निम्नागारय इति नदीवेग इत्यर्थः । अप्सर-
शब्दः स्वर्गेश्यावाचकः । क्यङः सन्निहितत्वात् अन्तस्य सस्य हरः । नतु परमायुक्तस-
रामस्य । पयायते पयस्यते इति पयः क्षीरं पयोऽम्बु चेति नानार्थवर्गः ॥५१०॥

बाल०—क्वचित् । क्वचित् क्यङ्स्थाने क्विप् भवति । तत इति क्यङः स्थाने
क्विप् भवतीति क्यङीव क्विपि नान्तमेव विष्णुपदं भवतीति ॥५११॥

बाल०—केव । व्यक्तार्थमेतत् । कृष्णतीति कृष्ण इवाचरतीत्यर्थः । विधवतीति
विधुरिवाचरतीति विधुश्चन्द्रः । तन्मुखं गोपीमुखम् । भूरिवेति भूः पृथ्वी । गोधुगिवेति ।

क्विवपो यत् कंसारित्वं तस्यान्तविद्यमानत्वात् । विधवतीत्यत्र तु धात्व-
धिकारसामर्थ्येन नाम्नो विहितस्य कितः कंसारित्वाभावात् । भूतेशे
अविधावीत्; अविधवीत्येके । नान्तस्य तु विष्णुपदत्वे राजति; राजा-
नति इति कश्चित्, तत्तु दुर्गादीनामसम्मतम् । क्यङ् स्थानीयस्य
तदीयायि प्रत्ययस्यैव लोपः क्रियते नतु क्विप् क्रियते । ततः पदकार्यत्व-
मस्त्येव नचात्रदीर्घः । भुवाश्चकारेति प्रत्ययान्तत्वादामिति केचित् ।

५१३. गल्भादे रात्मपदञ्च ।

गल्भते क्लीवते । अत्र च विष्णुपदत्वाभावादराम हर ए अयोः ।

भुवतीति—भूसत्तायां धातोः क्विप् ततोभूशब्दात् क्यङ् स्थानीयक्विप्, धातोश्चतुः
सनस्येति उब् । गोदुहतीति-गो-पूर्वस्य दुहेः क्विवन्तनिष्पन्नात् गोदुह शब्दात् क्यङ्स्थानीय
क्विप् । पूर्वत्र धातोरन्तस्य, उत्तरत्र लघूद्धवस्य गोविन्दे प्रसक्ते तत्तु निरस्यति—सहजे-
त्यादिना । सहजभूधातोस्तरे यः क्विप विहिततस्य कंसारित्वं सिद्धम्, यतः कंसारि संज्ञा
धातोस्तत्र एव विहिता नतु नाम्न उत्तरे । विधवतीत्यत्र तु विधु शब्दाद् हि निप् कृत
इति नास्य कंसारित्वम्, ततश्च गोविन्दो निर्वाध एवेति भावः ।

दुर्गादीनामसम्मतमिति—तैः पुनः कर्त्तृरूपमानान्नाम्न आयि प्रत्ययस्तस्य लोपश्च
क्रियते नतु क्विप् । तथा हि दुर्गवृत्तिः—कर्त्तृरूपमानान्नाम्न आचारेऽभिधेये आयिः परो
भवति, आयेश्च लोप इति । कत इह लोपत्वेऽपि आयेः स्थानिवत्त्वेन नान्तानां विष्णुपदत्वं
सिद्धमिति नलोपश्चानिर्वायस्तेषाम् । कृतेऽपि न लोपे उद्धवत्वाभावान्न दीर्घ इति तेषा-
माशयः । भुवाश्चकारेति—कास् प्रत्ययादाममन्त्रे लिटीति पाणिनीयसूत्रवलात् केचिदिह
क्विप् प्रत्ययादामं विदधति, स्वमते तु अनेकसर्वेश्वरत्वाभावान्नाम् ।

अमुना०—५१३. गल्भादेरिति । गल्भादि शब्देभ्य उत्तरे क्यङः स्थाने क्विप्
स्यादात्मपदञ्च भवति । पूर्वेण हि क्विपि सिद्धे सूत्रमिदमात्मपदार्थम् । विष्णुपदत्वा-
भावादिति—नान्तमेव विष्णुपदं क्य इति नियमादन्येषां तन्न । आदिशब्देन होङते इति
च । ननु गल्भ धाष्ट्ये, क्लीवृ अघाष्ट्ये, होङ् अनादरे इत्यात्मपदिन एव धातव पठ्यन्ते,

‘गोपे गोपाल गोसंख्य गोधुगाभीरवल्लवा’ इत्यमरः । गोविन्दाभाव इत्यत्र हेतुमाह—
सहजेति । तस्य कंसारित्वस्य विधवतीत्यत्र त्विति । धात्वधिकार सामर्थ्यादेव अस्य क्विपः
कंसारित्वाभावः, यतो गोविन्दोभवत्ये वेति । अविधावीदिति ईशान्तस्येत्यादिना वृष्णीन्द्रः ।
इत्येक इति तन्मते वृष्णीन्द्राभावः । नान्तस्य तु विष्णुपदत्वमिति पूर्वोक्तस्यैवोदाहरण-
दर्शनार्थमुल्लेखः । असन्मतत्वमेव विवृणोतीति क्यङिति क्यङ्स्थानीयस्येति क्यङ् प्रतिरूप-
स्येत्यर्थः । तदीयेति तेषां दुर्गादीनामयमिति तदीयः तदीयश्चासौ आयिप्रत्ययश्चेति तस्य
लोपः क्रियते इति दुर्गादिभिरेवेति शेषः । केचिदिति अस्माकन्तु अनेकसर्वेश्वरत्वा-
भावान्नाम् ॥५१२॥

५१४. भृशादिभ्यः क्यङ् अन्तविष्णुजनहरश्चाभूततद्भावे ।

अभृशो भृशो भवति भृशायते । शश्वत् शश्वायते । उन्मनायते सुमनायते
दुर्मनायते ।

५१५. लोहितादेरुभयपदञ्च ।

लोहितायति लोहितायते । चर्मायति चर्मायते । क्विप् चेत्येके—
लोहितति । वर्मन्तीति प्रक्रियायामपि । तद्धिते तु भृशोस्यात् लोहिती-
स्यादित्यपि ।

तर्हि किमर्थमिह पुनस्तद्विधानमिति चेत् ? उच्यते—गल्भादिभ्योऽच् प्रत्ययान्तेभ्यः
क्विपि विधीयमाने तेषामिदानीं शब्दभूतत्वेन धातुभूतं पूर्वं धर्म्मन्तु नाश्रयते ते इति-
पूर्वार्थान्विते आचारार्थे ह्यात्मपदमिह विधानम् ।

अमृता०—५१४. भृशादिभ्य इति । अभूतस्य तस्य भवनमिति अभूततद्भावः,
तस्मिन्नर्थे भृशादिभ्य उत्तरे क्यङ् भवति, अन्तविष्णुजनहरश्च स्यात् । अभृश इति
धर्मिवाचित्वात् पुरुषोत्तमता । भृश शीघ्र मन्द चपल पण्डित उत्सुक उन्मनस् सुमनस्
दुर्मनस् रहस् शश्वत् वेहत् वृहत् शुचि अधर ओजस् वचस् भृशादि ।

अमृता०—५१५. लोहितादेरिति । अभूत तद्भावेऽभिधेये लोहितादिभ्य शब्देभ्य
उत्तरे क्यङ् प्रत्ययः स्यादुभयपदञ्च । डिच्वादात्मपदित्वे सिद्धे उभय पदित्वमेषां विशेष-
विधानम् । चर्मायतीति—चर्मन् शब्दस्य क्यङि विष्णुपदत्वान्नस्यहरः । वर्मन्तीति—
क्यङ्स्थानिके क्विपि च न लोपः । तद्धिते तु भृशी स्यादिति—अभूत तद्भावे कृम्वस्ति
योगे विः, केवलस्य प्रत्ययवेहरः, अद्वयस्य वावीरामः । तद्धिते विः कृम्वस्ति योगे, क्यङ्
तु केवलभूयोगे इति विशेषः । लोहित नील हरत पीत मप्र फेण मन्द चर्मन् वर्मन् निद्रा
तन्द्रा कृपा करुणा घृणा कैका लोहितादिः । आकृति गणोऽयमिति तु काशिकादयः ।

बाल०—गल्भा । गल्भादेः क्यङः स्थाने क्विप् भवति आत्मपदञ्च । क्विप् पूर्वैर्णव
सिद्धयति आत्मपदार्थं वचनम् । गलभत इति गल्भः प्रगल्भः गल्भघातोर्धाष्ट्यार्थत्वात् ।
क्लीबत इति क्लीवं नपुंसकम् । विष्णुपदत्वाभावादिति नान्तत्वाभावादिति शेषः ॥५१३॥

बाल०—भृशा । अभूतस्य तस्य भवनम् अभूततद्भावः । तस्मिन्नर्थे भृशादिभ्य
उत्तरे क्यङ् भवति, अन्तविष्णुजनहरश्च । भृशायत इति भृशशब्दोऽतिशयवचनः ब्रह्मलिङ्गः
धर्मिवाचित्वात् पुरुषोत्तमत्वम् । शश्वदिति 'अभीक्ष्णं शश्वदनारते' इत्यव्ययवर्गः ।
शश्वायत इति अशश्वत् शश्वद्भवतीति । उन्मनायत इति उन्मनः शब्दः सोत्कण्ठवचनः ।
'स्यादुत्क उन्मना' इत्यमरः । सुमनायत सुमनाः शोभनचित्तः । दुर्मनायत इति 'दुर्मन्ना
विमना अन्तर्मना' इत्यमरः ॥५१४॥

बाल०—लोहि । अभूततद्भावेऽर्थे लोहितादेरुत्तरे क्यङ् अन्तविष्णुजनहरः उभय-
पदञ्च भवति । 'लोहितायतीति लोहितो रोहितो रक्त' इत्यमरः । चर्माययीति

५१६. आच् प्रत्ययान्ताच्च ।

पटपटायति पटपटायते पटपटाति पटपटीस्यादिति च पूर्ववत् ।

५१७. कष्ट सत्र कक्ष कृच्छ्रगहनेभ्यो गम्य कर्मणो विशेषणेभ्य-
स्तदर्थं चतुर्थ्यन्तेभ्यः क्यङ् पापवृत्तौ क्रमणे ।

कर्मात्र कृतिरुच्यते । कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते । कष्टेन कर्मणा
पापं चिकीर्षतीत्यर्थः । एवं सत्रायते इत्यादि । पापवृत्तैरन्यत्र-कष्टाय
तपसे क्रामति ।

अमृता०—५१६. आचिति । आच् प्रत्ययान्तात् च शब्दादभूत तद्यावे क्यङ्
स्यादुभय पदञ्च । पटपटा शब्दस्तद्धिते आच् प्रत्ययनिष्पन्नः ।

अमृता०—५१७. कष्टेति । कष्टादिभ्यः पञ्चभ्य क्यङ् स्यात् पापकार्ये प्रवृत्ति
चिकीर्षा वा चेत् भवेत् । कथम्भूतास्ते ? गम्य कर्मणः प्रतीयमान क्रियाया विशेषणरूपाः,
पुनस्तादर्थ्यं चतुर्थ्यन्ताः तेभ्यः । यदर्थमन्यत् तस्माच्चतुर्थीति तादर्थ्यं चतुर्थीति वक्ष्यते ।
कष्टेन कर्मणेति पाप चिकीर्षाक्रियाया व्यधिकरण विशेषणमिति कारके विवरणीयम् ।
प्रत्युदाहरणे कष्टाय तपसे क्रामतीति कष्टेन तपसा शुभं चिकीर्षेति न किन्तु पापमिति
न क्यङ् ।

चर्मप्रसिद्धम् । इत्येक इति तन्मते लोहितति चर्मतीति । भृशीस्यादिति अभूततद्भावे
कृष्वस्तियोगे विरिति विः । विः सर्वं इत् अद्वयस्य वा वीरामः इति अरामस्ये-
रामः ॥५१५॥

बाल०—आच् । आच् प्रत्ययान्ताच्च क्यङ् उभयपदञ्च भवति । पटपटायतीति
आच् प्रत्ययान्तः पटपटाशब्दः । आच्प्रत्ययस्तद्धितः पूर्ववदिति पटपटातीति क्विप् पक्षे ।
पटपटीस्यादिति तद्धिते इति ॥५१६॥

बाल०—कष्ट । गम्यकर्मणो विशेषणेभ्यस्तादर्थ्यं चतुर्थ्यन्तेभ्यः कष्टादिभ्यः उत्तरे
पापवृत्तौ क्रमणेऽर्थे क्यङ् भवति । वृत्तिश्चेष्टा । कृतिरिति कृतिः क्रिया । कष्टायेति कष्ट-
निमित्तायेत्यर्थः । कष्टेनेन कष्टनिमित्तेन इत्यर्थः । सत्रायत इति सत्राय कर्मणे क्रामति
सत्रेण कर्मणा पापं चिकीर्षतीत्यर्थः । सत्रायेति सत्रनिमित्ताय । सत्रेणेति सत्रनिमित्तेन ।
'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने धनेऽपि चेति' नानार्थवर्गः । सत्रेत्यत्र मन्त्रेति क्रमदी-
श्वरादयः । कक्षेति कक्षौ तु तृणवीरुधाविति नानार्थवर्गः । विस्तारिणी लता वीरुत् । कृच्छ्र
शब्दोऽपि कष्टवाची । गहनं वनम् । 'गहनं काननं वनिम'त्यमरः । दुष्प्रवेशस्थानञ्च कलिनं
गहनं समे इत्यप्यमरः । कष्टाय तपसे क्रामतीति कष्टेन तपसा शुभं चिकीर्षतीत्यर्थः ।
तप एवात्र कर्म ॥५१७॥

५१८. रोमन्थमुद्वर्त्तयति ।

अस्मिन्नर्थे क्यङ् । एवमुत्तरेष्वपि । रोमन्थायते गौः, उद्गीर्यमाणं चर्वयतीत्यर्थः । हनु चलन एव, नेह-कीटो रोमन्थमुद्वर्त्तयति ।

५१९. बाष्पादिकमुद्वमति ।

बाष्पायते फेणायते धूमायते ।

५२०. शब्दादिकं करोति ।

शब्दायते वैरायते कलहायते अभ्रायते मेघायते सुदिनायते दुदिनायते लीलायते ।

५२१. नम आदिभ्यः परपदञ्च ।

नमस्यति वरिवस्यति तपस्यति ।

अमृता०—५१८. रोमन्थमिति । रोमन्थशब्दात् कर्मभूतात् क्यङ् स्यात् वर्त्तयतीत्यर्थः । हनु मुखैकदेशो गण्डनिकट स्थलं, तस्य चलनम् । कीटो रोमन्थ मुद्वर्त्तयतीति—रोमन्थमवगीर्णं खादितं वस्तु सूत्ररूपेणोत्गिरति नतूद्गीर्यं चर्वयतीत्यर्थः ।

अमृता०—५१९. बाष्पेति । उद्वमनेऽर्थे बाष्पादिभ्यः कर्मपदेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति । बाष्पायते रन्धनस्थाली, फेणायते नदी, धूमायते वह्निः । एवमूष्मायते भोज्यमिति च ।

अमृता०—५२०. शब्देति । करोत्यर्थे शब्दादिभ्य उत्तरे क्यङ् स्यात् । अत्रादि-शब्देन कण्वायते नीहारायते अट्टायते शीकायते कोटायते पोटायते सोटायते प्रुष्टायते प्लुष्टायते वेगायते युद्धायते रोगायते समूहायते एते च ग्राह्याः ।

अमृता०—५२१. नम इति । करोत्यर्थे नम आदिभ्यः क्यङ् स्यात् तत्र परपदञ्च स्यात् । तत्र पूजायां नमस्यति गुरुम् । परिचर्यायां वरिवस्यति कृष्णम् । चर्यायां तपस्यति तपश्चरतीत्यर्थः । परपदञ्चैषां वैशिष्ट्यम् ।

बाल०—रोमः । रोमन्थमुद्वर्त्तयतीत्यर्थे रोमन्थादुत्तरे क्यङ् भवति । उद्गीर्यमाणमिति आत्मनैवेति शेषः । हनु चलने एवेति चर्वणं एवेत्यर्थः । 'गण्डो कपालो तत्परा हनुरित्यमरः । कीट इति कीटः कोशजनकः कृमिः । रोमन्थं खादितं वस्तु उद्वर्त्तयति सूत्ररूपेण उद्गिरतीत्यर्थः ॥५१८॥

बाल०—बाष्पा । बाष्पादिकमुद्वमतीत्यर्थे बाष्पादेरुत्तरे क्यङ् भवति । उद्वमतीति उद्गिरतीत्यर्थः । बाष्पोनेत्राम्बुफेण-धूमौ प्रसिद्धौ ॥५१९॥

बाल०—शब्दा । शब्दादिकं करोतीत्यर्थे शब्दादेरुत्तरे क्यङ् भवति । वैरायते इति 'वैरं विरोध विद्वेष' इत्यमरः । अभ्रायते इति अभ्रं मेघः । दुदिनायत इति 'मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनमि'त्यमरः ॥५२०॥

५२२. सुखादिकं वेदयते ।

सुखायते । आत्मनः सुखादि वेदन एवेष्टिः । नेहपरस्य सुखं वेदयति ।

५२३. चित्रात् क्यन्नात्मपदं चाश्वर्ये ।

चित्रीयते हेममृगः ।

५२४. अनेक सनेश्वरस्य संसारहरः, पृथुमृदादेर्ऋरामस्य रश्च,
क्षिप्रस्य क्षेपः, दीर्घस्य द्राघः, बहुलस्य बंहः, ह्रस्वस्य
हसः, क्षुद्रस्य क्षोदः, गुरो र्गरः, उरो र्वरः, पियस्य प्रः,
वहो र्भूः, णीष्ठेमेयः सु ।

णौ इष्टे इमनौ ईयसौ चेत्यर्थः ।

अमृता०—५२२. सुखेति । वेदयतेऽर्थादिनुभवतीत्यर्थे सुखादिभ्यः कर्मपदेभ्यः क्यङ् भवति । कर्तः सन्वन्धिहि सुखादि वेदनञ्चेत् तदेव स्यादिति ज्ञापयति—आत्मन इत्यादिना । अत्र—“सुखं वेदयति प्रसाधको देवदत्तस्य” इति प्रत्युदाहृतं काशिकायाम् । प्रसाधको मण्डयिता । सोऽपि प्रसाध्यमानं जनमुत्फुल्ललोचनादिकं दृष्ट्वा सुखमस्य जातमिति जानात्येव, तथापि विशेष एव—एकः प्रत्यक्षानुभवेन वेदयते अपर स्त्वनुमानेन इतीह न क्यङ् ।

अमृता०—५२३. चित्रादिति । आश्वर्ये अर्थे चित्रशब्दात् क्यन् स्यादात्मपदञ्च । क्यनि पर पदित्वे सिद्धे इहात्मपदविधानम् । चित्रीयत इति विस्मापयत इत्यर्थः ।

अमृता०—५२४. अनेकेति । णौ इष्टे इमनौ ईयसौ च प्रत्यये परे अनेकसर्वेश्वरस्य शब्दस्य संसार हरो भवति; तेषु परेषु पृथु मृदु प्रभृतेः संसारहरः ऋरामस्य रश्च भवति; तेष्वेव परेषु क्षिप्रादि शब्दानां क्षेप प्रभृतय आदेशा भवन्ति । तत्र णौ परे हि कार्याण्यत्र प्रकरणे दर्शयन्ते, इष्टेमेयसां तद्धित प्रत्ययत्वात् तत्रैव प्रकरणे दर्शयितव्यानि ।

बाल०—नमः । तत्करोतीत्यर्थः नम आदिभ्य उत्तरे क्यङ् भवति परपदञ्च । नमस्यतीति प्रणमतीत्यर्थः । वरिवस्यतीति शुश्रूषते इत्यर्थः । तपस्यतीति तपः करोतीत्यर्थः ॥५२१॥

बाल०—सुखा । सुखादिकं वेदयत इत्यर्धे सुखादेरुत्तरे क्यङ् भवति । वेदयत इति ज्ञापयतीत्यर्थः । इष्टिरिति इष्यत इति फलितार्थः । सुख-दुःख-करुण-कृपणास्तृप्तानीकाः सोढ-कृद्धाश्च । अंश प्रतीपसहिता एकादश वै सुखादयो गदितः ॥५२२॥

बाल०—चित्रात् । आश्वर्ये अर्थे चित्रादुत्तरे क्यन् भवति आत्मपदञ्च । चित्रीयत इति ‘अद्वयस्य ई क्यनीति’ ई । विस्मयं जनयतीत्यर्थः ॥५२३॥

बाल०—अनेक । णीष्ठेमेयः सु परेषु अनेकसर्वेश्वरस्य संसारहरो भवति, पृथुमृदादेः

५२५. भूतोयुट्, तथा प्रशस्यस्य श्रज्यौ, वृद्धस्य वर्षज्यौ, स्थिर-
स्य स्थः, स्फिरस्य स्फः, अन्तिकस्य नेदः, वाढस्य साधः,
स्थूलस्य स्थवः, दूरस्य दवः, यूनोयवकनौ, तृप्तस्य त्रपः,
वृन्दारकस्य वृन्दः, विन्मत्वो हँरः, अल्पस्य तु कनो वा
णीष्ठेयःसु ।

णौ इष्ठेयस्वोश्चोत्थः ।

५२६. श्वेताश्वस्य श्वेतः, गालोडित्स्य गालोडः, ह्ररकस्य
ह्ररो णौ ।

गालोडितं वाचांविमशं । ह्ररकमपवारकम् । तदेवं स्थिते—

५२७. पुच्छाणिङ्, उत्क्षेपादौ ।

संसार हरः, णौ पदत्वाभावः, प्यन्तत्वाद् धातुसंज्ञा । पुच्छमुत्क्षिपति

अमृता०—५२५ भूत इति । णौ इष्ठे ईयसौ च परे आदेशभूतात् भूशब्दादुत्तरे
युङागमो भवेत्, प्रशस्य शब्दस्य श्रज्यौ आदेशौ, वृद्धशब्दस्य वर्षज्यौ चादेशौ भवतः,
स्थिरादिशब्दानां स्थप्रभृतय आदेशा भवन्ति । युवन्शब्दस्य यवकनौ, तृप्त-वृन्दारकयोः
त्रप-वृन्दौ आदेशौ स्यतां, अल्पशब्दस्य तु कनो वा आदिश्यते । एषु च प्रत्ययेषु परेषु नाम्न
उत्तरस्थस्य विन् प्रत्ययस्य मतु प्रत्ययस्य च हरः स्यात् ।

अमृता०—५२६. श्वेतेति । णौ परे श्वेताश्व शब्दस्य श्वेत आदिश्यते, अश्वतरस्य
अश्वः, गालोडितस्य गालोडः, ह्ररकस्य ह्रर आदिश्यते णौ परे ।

अमृता०—५२७. पुच्छादिति । उत्क्षेपादावर्थं पुच्छशब्दादुत्तरे णिङ् प्रत्ययो
भवति । डित्त्वमात्मपदार्थम् । तेन गेहं रोडनिडादौ रामधातुक इतीहापि प्रवर्तितव्यम् ।
णौपदत्वाभावइति—णौ तद् विधानाभावादित्यर्थः । उत्पुच्छयत इति—संसार हरः,

संसारहरो भवति, ऋरामस्य स्थाने रश्च संसारहरः सिद्धयत्येव, रविधानार्थं मेतत् तेष्वेव
परेषु क्षिप्र-दीर्घादीनां स्थाने क्षेपद्राघादयो भवन्ति । णीष्ठेमेयःस्विति विवृणोति णाविति
इष्टादयस्तद्धिताः ॥५२४॥

बाल०—भूतो । णीष्ठेयःसु परेषु भूत उत्तरे युङ् भवति । तेष्वेव परेषु प्रशस्यस्य
स्थाने श्रज्यौ भवतः, वृद्धस्य स्थाने वर्षज्यौ भवतः, स्थिरादीनां स्थाने स्थादयो भवन्ति,
युनः स्थाने यवकणौ भवतः, तृप्त-वृन्दारकयोः स्थाने त्रपवृन्दौ भवतः, विन्मत्वो हँरो
भवति, अल्पस्य तु स्थाने कनो वा भवति ॥५२५॥

बाल०—श्वेता । णौ परे श्वेताश्वतरादीनां स्थाने श्वेतादयो भवन्ति ॥५२६॥

बाल०—पुच्छा । उत्क्षेपादावर्थं पुच्छाज्जरे णिङ् भवति । णौ पदत्वाभाव इति

उत्पुच्छयते, परिक्षिपति परिपुच्छयते, विक्षिपति विपुच्छयते । अत्रोपेन्द्र-
योगश्च पश्चादेव क्रियते । तेनोदपुच्छयतेत्यादौ मध्यत एवादागमः ।

५२८. भाण्डाणिङ् समाचयने ।

५२९. चीवरादर्जने परिधाने च ।

भाण्डानि समाचिनोति संभाण्डयते । चीवराणि अर्जयति परिदधाति
वा चीवरयते । संमार्जने चेति कश्चित् संचीवरयते ।

५३०. अङ्गाणिङ् निरसने ।

निरसनमत्रच्छेदनम् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । निरिति कश्चित्-
हस्तयति ।

५३१. व्रताणिस्तन्मात्रभोजनतन्निवृत्त्योः ।

णेर्गोविन्दः, एअय् । ननु पुच्छ शब्दात् णिङ् करणवेलायां यद्युपेन्द्रो युज्यते तर्हि उत्पुच्छ
इति धातोः स्वरूपे सति धातोः पूर्वमदागमे च औत्पुच्छमित्येवं भवितुमुचितमिति चेत्तत्
परिहारार्थं मुक्तम्—उपेन्द्रयोगः पश्चात् क्रियत इति ।

अमृता०—५२८. भाण्डादिति । समाचयने राशीकरणेऽर्थे भाण्डशब्दात् णिङ्
स्यात् ।

अमृता०—५२९. चीवरादिति । अर्जने परिधाने चार्थे चीवर शब्दाद् णिङ्
भवति । अर्जनमलब्धस्य लाभः । चीवरं जीर्णवस्त्रखण्डम् ।

अमृता०—५३०. अङ्गादिति । छेदने वाच्ये अङ्गवाचकशब्दात् णिङ् प्रत्ययः
स्यात् ।

अमृता०—५३१. व्रतादिति । तन्मात्रभोजने तन्निवृत्त्यो चार्थे व्रतशब्दात् णि
प्रत्ययः स्यात् । निरनुबन्धत्वादत्र परपदमेव । विष्णु निवेदितं व्रतयति तन्मात्रं भुङ्क्ते-

प्रयोजनाभावादिति शेषः । उत्पुच्छयत इति पुच्छमूर्द्धं क्षिपतीत्यर्थः । परिक्षिपति
विक्षिपतीत्यत्रापि पुच्छमिति योज्यम् । परिपुच्छयत इति पुच्छं परितः क्षिपतीत्यर्थः ।
परितः सर्वतः । पुच्छो लाङ्गूलम् ॥५२७॥

बाल०—भाण्डा । समाचयनेऽर्थे भाण्डादुत्तरे णिङ् भवति । समाचयनं पुञ्ज-
करणम् ॥५२८॥

बाल०—चीव । अर्जने परिधाने चार्थे चीरादुत्तरे णिङ् भवति । अर्जनमल-
ब्धस्य लाभः । परिधानमाच्छादनम् । भाण्डानीति स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलमणिग्धने
इति नानार्थवर्गः । अमत्रे पात्रे । चीवरानीति चीवरं वृक्षविशेषस्य वल्कलम् ॥५२९॥

बाल०—अङ्गा । निरसनेऽर्थे अङ्गवाचकादुत्तरे णिङ् भवति ॥५३०॥

विष्णुनिवेदितमवैष्णवान्नञ्च व्रतयति । विष्णुनिवेदितमात्रं भुङ्क्ते
अवैष्णवान्नञ्च न भुङ्क्त इत्यर्थः ।

५३२. वस्त्राणिः समाच्छादने परिधाने च ।

वस्त्रेण समाच्छादयति संवस्त्रयति । वस्त्रं परिदधाति परिवस्त्रयति ।

५३३. हल्यादिभ्यो ग्रहणाद्यर्थे णिः ।

हलि गृह्णाति हलयति । कलि-कलयति । अजहलत् अचकलत् । हलि-
महद्धलम् । त्वचं-त्वचयति, अरामान्तोऽपि त्वच शब्दोऽस्ति । त्वचः
पश्चात् संपूर्णत्वे संत्वचयति । एवं वर्णयति कृतयति । एवं तूस्तानि
विनिहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं पापं धूलि र्वा संहता जटा वा । पाशं
विमोचयति विपाशयति । पाशं संयच्छति संपाशयति । लोमान्यनुमाष्टि
अनुलोमयति । रूपं पश्यति रूपयति ।

इति भक्तस्य हि निष्ठा । अवैष्णवान्नं व्रतयति अवैष्णस्पृष्टान्नव्रतति नतु भुङ्क्त इति च
भक्तस्य नियमः ।

अमृता०—५३२. वस्त्रादिति । सुगमम् ।

अमृता०—हल्यादिभ्य इति । ग्रहणादावर्थे हलि प्रभृतिशब्देभ्य उत्तरे णिप्रत्ययो-
भवति । कलिरत्र कलहः । अजहलदित्यादौ—“नतुदशावतारादर्शने” इत्यनेन सन्निमित्त-
कार्याभावः । आदि पदं विवृणोति—त्वचमित्यादिभिः । त्वचशब्दाद् ग्रहणाद्यर्थे णी सति
घटादित्वाद् वामनः । अरामान्तस्य तु त्वच शब्दस्य संसारहरः । एवं वर्णं गृह्णातीत्यर्थं
वर्णयति । ग्रहणाद्यर्थे इत्यत्रत्यमाद्यशब्दकलितार्थमुदाहरति—तूस्तानि विनिहन्तीति ।
तूस्तं केशमात्रमित्येके ।

बाल०—व्र । तन्मात्रभोजन-तन्निवृत्त्योरर्थयोर्गम्यमानयोः सतोर्व्रतनामपदान्णि-
र्भवति । तदेव तन्मात्रं तन्मात्रे भोजनं, तन्मात्रभोजनं, तन्मात्रे निवृत्तिस्तन्निवृत्तिः, तच्च
सा च तयोः । पक्षप्राप्तौ नियमनमत्र व्रतं, नियमः पाक्षिके सतीति वचनाद् ॥५३१॥

बाल०—वस्त्रा । सुगमम् ॥५३२॥

बाल०—हल्या । ग्रहणादावर्थे हल्यादिभ्य उत्तरे णि भवति । कलिमित्यादावपि
गृह्णातीति योज्यम् । कलिः कलहे चतुर्थयुगे च । अजहलदिति न तु दशावतारादर्शने इति
सन्निमित्तकार्यनिषेधः । त्वचमिति त्वग्देहचर्मं । स्त्रियान्तु त्वगसृग्धरेत्यमरः । अरामान्तो-
ऽपीति तस्यापि त्वचयतीति त्वचो विष्णुजनान्तस्य णी सति घटादित्वाद् वामनः । त्वच
इति षण्ठ्यन्तं त्वचशब्दस्येत्यर्थः । वर्णयति कृतयतीति ग्रहणार्थं । संहता मिलिता । पाशं
रज्जुम् ॥५३३॥

५३४. तृतीयान्तविशेषात् धात्वर्थं विशेषे ।

वीणया उपगायति उपवीणयति । तूलैरवकुष्णाति अवतूलयति । एव-
मन्यच्च । श्लोकैरुपस्तौति उपश्लोकयति । सेनया अभिमुखं याति,
षत्वश्च, अभिषेणयति । वर्मणा संनहति संवर्मयति । चूर्णैरवध्वंसयति
अवचूर्णयति ।

५३५. तेनाति क्रमणे च ।

हस्तिनातिक्रामति अतिहस्तयति ।

५३६. मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण लघु पटु प्रभृतिभ्य स्तत् करोती-
त्यर्थे, पृथ्वादे रन्येभ्यश्च तत्करोति तदाचष्टे इत्यर्थे णिः ।

मुण्डं करोति मुण्डयतीत्यादि । वह धातोः कृत्क्तिः, तत् ऊङिः, ऊढिमा.
चष्टे करोति वा ऊढयति । अङि तु द्विवचनं प्रति ढत्वादीनामसिद्धत्वम्,

अमृता०—५३४. तृतीयान्तेति । धात्वर्थं विशेषे गम्यमाने तृतीयान्तविशेषात् शब्दात्
णि प्रत्ययो भवति । धातोः स्वाभाविकादर्थान् विशेषोऽर्थो धात्वर्थं विशेषः, सचार्थं उपेन्द्र-
द्वारा हि द्योत्यते, नामधातुना च व्यवहियते । तृतीयान्तविशेषस्तु कारकविभक्तिनिष्ठो
नतृपपदविभक्तिनिष्ठः, पदान्तरसापेक्षत्वेन तस्य वैशिष्ट्यविरहात् । अतएवोदाहरणेषु
सर्वत्रोत्पद्यमानधातोः प्रागवस्थायां शब्दोत्तरे करणे तृतीयान्यासः । उपवीणयतीति—
अत्रोपगायनात्मकविशेषार्थो धातुना हि लभ्यते उपस्तु तदद्योतकमात्रम् । एवं सर्वत्र
बोध्यम् ।

अमृता०—५३५. तेनेति । तेनअतिक्रामतीत्यर्थे च तृतीयान्तविशेषात् णि प्रत्ययः
स्यात् । चकार तृतीयान्तविशेषादित्याकर्षणार्थः । हस्तिनेति करणेतृतीया ।

अमृता०—५३६. मुण्डेति । मुण्डादिशब्देभ्यस्तत् करोतीत्यर्थे णि भवति, तथा
पृथुप्रभृति शब्देभ्यः, अपरेभ्यश्चानुक्तेभ्यः तत् करोतीत्यर्थे तदाचष्टे इत्यर्थे च णि भवति ।
मुण्डं मण्डनं भद्रं करोतीत्यर्थः । श्लक्ष्णं सूक्ष्मम् । क्तयन्तादूढि शब्दादणौ कृते संसारहरः ।

बाल०—तृतीय । धात्वर्थं विशेषेऽर्थे तृतीयान्तविशेषादुत्तरे णि भवति । अवकुष्णा-
तीति निष्कासयतीत्यर्थः । एवमन्यच्चेति ततः अनुतूलयतीति । वर्मणा कवचेन संनह्यत
इति सन्नद्धो भवतीत्यर्थः ॥५३४॥

बाल०—तेन । तेन अतिक्रमे च अर्थे णि भवति ॥५३५॥

बाल०—मुण्ड । तत्करोतीत्यर्थे मुण्डादिभ्य उत्तरे णि भवति । तत्करोति तदाचष्टे
इत्यर्थे पृथ्वादेरुत्तरे अन्येभ्यश्च उत्तरे णि भवति । मुण्डं मुण्डनम् । “श्लक्ष्णेति स्तोकाल्प-
क्षुल्लकाः श्लक्ष्णं सूक्ष्मं सभ्रं कृशं तन्वित्यमरः ।” अङित्विति । ढत्वादीनां ढत्व-धत्व-

तद्धि क्तकार्यान्ते *वक्तव्यम् । ततश्च द्विस्थानस्य हसङ्गितीत्यस्य
द्विर्वचने जाते नरविष्णुजनानामादिः, हस्य जः, नारायणस्य हस्य च
पुनर्दत्वादि, तेन औजिहदिति सिद्धयति । क्तान्तस्य ऊढ शब्दस्य तु
णौ दशावतारादर्शने सति सन्निमित्त कार्याभावाद् औजिहदिति काशिका ।
अत्रापि औजिहदित्येके । केचित्त्वसिद्धत्वं न मन्यते-औडिहत् ।

५३७. सत्यार्थवेदेभ्य आपुक् च ।

सत्यापयति । नामधातुष्टैष्वक्वष्टिवां सत्व नत्व निषेधः-षष्ठं करोति

अङित्विति—द्विर्वचनं प्रति ढत्वादीनामिति ढत्व धत्व टवर्गत्व-ढलोपानामसिद्धत्वं मन्यत
इत्यर्थः । तद्धि असिद्धत्वं क्तकार्याणां क्तप्रत्ययसम्बन्धिनां कार्याणामन्ते वक्तव्यं वक्ष्यत-
इत्यर्थः । तथाहि कृति-विष्णुनिष्ठादेशस्य षत्वादन्त्यत्र स्थानिवद्भाव इष्ट इति । ततश्च
द्विःस्थानं स्थितिर्यस्य (यस्य स्थाने द्विर्जातः तस्य) “हसङ्गिति” इत्यस्य (हसङ्गो
विद्यतेऽभ्य हसङ्गि, तच्चादः ति च हसङ्गिति इतिविग्रहः) द्विर्वचने कृते हस्य च हलन्त-
त्वान्नर विष्णुजनानामादिः शिष्यत इति इरामसहित हरामे रक्षिते हस्यजो नरस्य ।
पुनर्नारायणस्य हति भागस्य ढत्व धत्व टवर्गत्व ढलोपाः । अत्रनारायणभागे ढलोपे नरस्य
जि इत्यस्य नहि त्रिविक्रमः सकृद्गतन्यायात् । पूर्वं हि लघुयुक्तपरत्वाभावात् तत्परस्य
नरलघोरिति त्रिविक्रमो बाधित एवेत्यवगन्तव्यम् ।

एतं स्थानिवद्भावं समर्थयते काशिकादिप्रयोगेण क्तान्तस्येत्यादिना । अत्र चोढ-
शब्दस्य द्विर्वचने कार्ये णौ ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हत इत्यस्य स्थानिवत्त्वेन द्विर्वचने कृते
नरविष्णुजनानामादिः हरामः शिष्टः, तस्य च जरामः । अत्रापि औजिहदिति-क्तप्रत्ययेऽपि
सर्गेद्विर्वचनं कृत्वा औजिहदिति साधयन्त्येके । केचित्त्विति वोपदेवादयो ढत्वादीनाम-
सिद्धत्वं नहि मन्यन्त इत्यर्थः ।

अमृता०—५३७. सत्यार्थेति । तत्करोति तदाचष्टे इत्यर्थे सत्य अर्थवेद शब्देभ्यो

टवर्गत्व-ढलोपानां द्विस्थानस्येति ढेः स्थानमिति विग्रहः । हसङ्गं विद्यतेऽस्य हसङ्गी
हसङ्गी चासौ तीचेति विग्रहः । जाते भूतेशेति रामसहितहरामस्य स्थितिः । ढत्वादीत्यादि
शब्देन धत्व-टवर्गत्व-ढलोपानां ग्रहणं, किन्तु नारायणहस्येत्यनेन ढत्वस्यैवान्वयः । औजिह-
दिति संसारहरे कृते लघुयुक्तपरत्वाभावात् दशावतारादर्शनाच्च तत्परस्येत्यादिना न
त्रिविक्रमः । अतएव ढस्य हर इत्यादिनापि त्रिविक्रमो न भवति पूर्वसिद्धस्य ढत्वादेर्द्वित्वं
प्रति असिद्धं मत्वा पुनस्तस्यैव सिद्धकरणादिति ज्ञेयम् । औडिहदिति ढेर्द्विर्वचने कृते हरि-
घोषस्य हरिगदा ॥५३६॥

बाल०—सत्या । तत् करोति तदाचष्ट इत्यर्थे सत्यादिभ्य उत्तरे णिर्भवति आपुक्

* तद्धि कार्यान्ते वक्तव्यामिति क्वचित् पाठः । तत्र च क्तप्रत्ययस्यैकदेशनिर्देशात्
सएवार्थः ।

तदाचष्टे वा षष्ठयति । एवं णरामयति । कविं कवयति । अधिकार-
प्राप्तस्य गोविन्दे धातुग्रहणस्यानर्थक्यान्नाम्नोऽप्यन्तस्य वृष्णीन्द्रो नृसिंहे ।
५३८. प्रकरणे त्वत्र वृष्णीन्द्रे जात एव वृष्णीन्द्रो वाच्यो हलि-
कली विना ।

ततो नतु दशावतारादर्शन इति न सन्निमित्तकार्यनिषेधः, अचीकवत् ।
अत्रतुवृष्णीन्द्रत्वेऽपि दशावतारत्वमेवेति, राधामाख्यत् अरराधत् । ह्र
इत्यादौ नामधातुं विनेतिकिम्-ह्वायकमाचष्टेस्म अजह्वायकत् ।
ह्वायकयितुमिच्छति-जिह्वायकयिषति । एवंस्वापेरपि इष्यते । स्वापक
इवाचरति स्वापकायते, सिष्वापकायिषते ।

णि प्रत्ययः स्यात्, तत्र आपुक् चागमौ भवतः । अर्थापयति वेदापयति । अधिकार प्राप्त-
स्येति-अयंभावः-पूर्वतो धातोरिधिकरेणानुवृत्तिसत्त्वेऽपि यत् धातोरन्तस्य गोविन्द इति
गोविन्दविधानसूत्रे पुनर्धातु शब्दो न्यस्तः, तेनेदं ज्ञापितं धातोरेवान्तस्य गोविन्दो भवति
नान्यस्य । अथ च तेनैवापरञ्च व्यञ्जितम्-वृष्णीन्द्रविधानसूत्रे धातुशब्दाग्रहणात्
नान्नोऽप्यन्तस्य वृष्णीन्द्रः स्यादेवेति ।

अमृता०-५३८. प्रकरण इति । अत्र नामधातुप्रकरणे तु अन्तस्य वृष्णीन्द्रे जाते
हि संसार हरो वाच्यो हलि कलिशब्दौ वर्जयित्वा । ततो वृष्णीन्द्रीभूतानामैरामादीनां
दशावतारत्वाभावात् तददर्शनेऽपि नहि सन्निमित्तकार्यबाध इतिबीजम् । हलि कल्योश्च
तया रीत्या सन्निमित्तकार्ये प्राप्ते तन्निषेध उक्तः । तयोस्तु रूपं प्राग्दर्शितम्-हल्यादिभ्य
इत्यादि सूत्रोदाहरणे । अचीकवदिति-कविमारव्यदित्यर्थः । वृष्णीन्द्रीभूतस्य ऐरामस्य
हरः, नरारामस्यैरामः, त्रिविक्रमश्च । ह्रइत्यादाविति-ह्रोनरनारायणयोः सङ्कर्षणो नाम
धातुं विनेति लक्षण इत्यर्थः । जिह्वायकयिषतीति-ह्वायक शब्दात्तुणिसौ । तत्र लक्षणे
नामधातु इवेन्न वर्जितः स्यात्तर्हि नरनारायणयोः सङ्कर्षणे सति जुहुयकयिषतीत्येवमनिष्टरूप
मापद्येते इत्याशयः । एवंस्वापेरीति-स्वापेर्नामधातुत्वे सति द्युतिस्वाप्यो नरस्य
सङ्कर्षण इति प्राप्त सङ्कर्षणो न भवति । नामधातुं विनेत्युक्तनिषेधस्य खलूपलक्षणत्वस्वी-
कारात् । अन्यथात्रापि सुष्वापकायिषत इत्यनिष्टरूपं स्यादितिभावः । अत्राचारार्थे क्यङ-
न्तात् सन्, पूर्वधातुवत् सनः परपदादीति त्वात्मपदम् ।

च । निषिद्धयत्येव आपुगर्थं वचनम् । नामेति । षत्वणत्वनिषेधः । अधिकारेति । गोविन्द
इति 'धातोरन्तस्य गोविन्दः प्रत्यय' इति गोविन्दविधानसूत्र इत्यर्थः । आनर्थक्यादिति
नामान्तस्य वृष्णीन्द्राभावे सति गोविन्दविधानसूत्रे अधिकारप्राप्तस्य धातोरनुवर्त्तनमकृत्वा
पुनर्धातुग्रहणमनर्थकं स्यादिति नाम्नोऽपीति अन्तस्येत्यादिना नाम्नोऽप्यन्तस्य वृष्णीन्द्रः ५३७

बाल०-प्रक । अत्र प्रकरणे तु हलिकली विना वृष्णीन्द्रे जात एव संसारहरो

५३६. नामधातु हनो न घत्वम् ।

क्यन्-जिहननीयिषति । णि-अग्निचितं अग्निचयति, प्रत्यञ्चं प्रत्ययति, उदञ्चं उदयति । गोनावौ आचष्टे-गो नयति । आशिष्यतीत्यादौ तु संसारहरं नेच्छन्ति । एतः कर्बुर वर्णः । स्त्रीत्वं चेदीप्प्रत्ययस्तस्य च णः, तत्र णौ चेतिपुंवद्भावात् एणौ करोति एतयति । ररामभावात् संसारहराच्च पृथ्वादेः प्रथयति ।

अमृता०—५३६. नामेति । नामधातौ हनधातोर्घत्वं न स्यात् । हनन शब्दात् यमिवाचरतीत्यर्थे क्यन्, ततो हननीय इति नामधातुस्वरूपात् हननीयितुमिच्छतीत्यर्थे सत् । अत्र नरादन्ते हंस्य धे प्राप्ते निषेधः । अग्निचिदित्यादौ तत्करोति तदाचष्टे वार्थे णिः, अनेकसर्वेश्वरत्वात् संसार हरः । प्रत्ययतीत्यादौ सोपेन्द्रात् प्रत्यच् प्रभृतिशब्दात् णिः, ततोऽनेकसर्वेश्वरत्वात् संसारहरः । नचात्र संसारहरे निमित्तापाये प्रतीच इति वन्नैमिति-कस्य यरामस्याप्यपायो भवत्विति वक्तव्यम्, कृतेऽपि तदपाये नित्यत्वेन पुनर्यरामस्यैव प्रवृत्तेः । तथाहि—जेर्गोविन्दे शपा सह सन्धिना अयादेशे च जाते फुरूपेन्द्र सर्वेश्वरस्य सन्धौ यराम एवेति । किञ्च गोनौ शब्दवदत्र सोपेन्द्रस्य अच् शब्दस्य ह्यकशब्दस्वीकारेण णि प्रत्ययविधानात् स्वरूपत इह नास्त्येव तत्शङ्कावकाश इत्यवगन्तव्यम् । उपसर्गं पृथक् कृत्वा अच् शब्दाद् णौ कृते त्वेकाच्त्वान्नसंसारहरः । अतश्च पाणिनि मते अजादौ प्रत्यये प्रकृते भं (भगवत्) संज्ञत्वात् प्रतीचयति इत्यादि दीक्षितः । स्वमते प्रत्ययविशेषणमेव भगवत्संज्ञा विधानात् णेश्च तत्संज्ञत्वाभावात् कृतेऽपि उपेन्द्रविभागे अचोऽरामहरः पूर्वस्य त्रिविक्रमश्च न प्राप्नोति । वस्तुतस्तदृश प्रक्रियाया इह निष्फलत्वादिष्टविरोधाच्च ग्रन्थकृता योग विभागमकृत्वा समुदायशब्दादेव णिः कृत इति प्रत्ययति पदं साम्प्रतम् । एवमेव मतं कलाप मुग्धवोधादिषु ज्ञेयम् ।

वाच्यः । वृष्णीन्द्रात् पूर्वं संसारहरो कृते सन्निमित्तकार्येनिषेधः स्यात् । अचीकरदिति ऐरामस्य हरः । अत्र त्विति वृष्णीन्द्रत्वे आरामत्वानपगमः अतो दशावतारत्वमेवेति । ह्य-इत्यादाविति ह्यो नरनारायणयोः सङ्कर्षणो नामधातुं विनेति सूत्र इत्यर्थः । आचष्टे स्मेति स्म शब्दो भूतकालवचनः । एवमिति 'द्युतिस्वाप्यो नरस्य सङ्कर्षण' इत्यनेन स्वापेर्नामधातुत्वे प्राप्ते सङ्कर्षणो न भवतीत्यर्थः । सिष्वापकायिषत इति स्वापकायितुमिच्छ-तीत्यर्थः । नन्वत्र स्वापीति रूपाभावादेव सङ्कर्षणो न भविष्यति तथापि किमर्थमेतत् प्रत्युहादृतमिति न निश्चितम् । स्वपधातौ घण् स्वापः स्वापं करोतीति णिः, ततः सनि प्रत्युहादृतमिति न निश्चितम् । स्वपधातौ घण् स्वापः स्वापं करोतीति णिः, ततः सनि सिष्वापयिषतीति तु प्रत्युदाहरणं संगच्छते अथवा स्वापक इति ण्यन्तात् णकः णेर्हरः 'क्वचिदन्तरङ्गकार्यं क्रियमाणे' इत्यादि न्यायेन णेर्हरस्यासिद्धत्वात् स्वापीति रूपम् ॥५३६ बाल०—नाम । व्यक्तार्थमितत् । जिहननीयिषतीति हननमिच्छतीति क्यन् अद्वस्य ई, ततः हननीयितुमिच्छतीति हननेच्छामिच्छतीत्यर्थः । नरादन्ते 'हंस्यध' इत्यनेन घत्वं स्यात् । अग्निचितमित्यादौ करोति आचष्टे वेति ज्ञेयम् । अग्निचिच्छब्दः किवचन्तः ।

पृथुं मृदुं भृशञ्चैव कृशञ्च दृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढञ्चैव षडिमान् रविधौ स्मरेत् ॥

क्षिप्रादेः क्षेपयतीत्यादि । प्र श्र ज्य स्य स्फादेशे वृष्णीन्द्रः पुगागमश्च, प्रापयति । वहोर्भू युट् भूययति । प्रसस्यादेः—श्रापयति ज्यापयति, वर्षयतीत्यादि । तृप्रः पुरोडाशः ररामान्तोऽयं—त्रपयति । विन्मत्वो हंरात् स्रग्विणः—स्रजयति । ईणमतः ईशयति । तथा अल्पयति कनयति । श्वेता-श्वश्वतरादेः श्वेतयतीत्यादि । किन्तु प्रथमस्य तेनातिक्रामतीत्यप्यर्थो ज्ञेयः ।

अडि—अपप्रत्ययत् । एवं तिरश्चमाचष्टे तिरयति । अडि—अतितिरत् । पृथुमृद्वादे रित्यत्र आदिपदे न प्रसिद्धान् षडेव ग्रहणीयत्वेनाह कारिकायाम्—पृथुमित्यादि । परिवृढ-शब्दः प्रभुपर्यायः । प्रियादि शब्दानां णौ प्रदद्यादेशे एकसर्वेश्वरत्वात् संसार हराभावे च सति वृष्णीन्द्रः, अति ह्री व्लीति पुक् च । प्रापयतीति प्रियमाचष्ट इत्यर्थः । एवंस्थिर-माचष्टे स्थापयति, स्फिरं स्फारयति । तिप्र शब्दो ररामान्त इति सारामनिर्देशः, तस्मात् पृथ्वादौ नास्य पाठ इति भावः । एवं दीर्घं करोति द्राघयति, बहुलं बंहयति, क्षुद्रं क्षोदयति, अन्तिकं नेदयति, बाढं साधयति, स्थूलं स्थवयति, दूरं दवयति, युवानं यवयति कनयति ।

ईणमत ईशयतीति—क्विवन्दादीश् शब्दात् मतुप्रत्यये विष्णु पदान्तत्वात् दृशो राज् यजित्यादिना षत्वम्, षस्य डः, प्रत्यय हरिवेणु परत्वेन नित्यं हरिवेणु रिति इणमतु शब्दो निष्पन्नः । तस्य षष्ठ्यन्त इणमत इति । ईशयतीति—मतो हंरे निमित्तापाये पुन रंरामस्य शरामः । एवंपयस्विनीमाचष्टे पयसयति । नचात्रापि संसारहर इति भ्रमितव्यम्, विन्मत्वो हंरो हि तदपवादएवेति । श्वेतयतीत्यादि पदेन अश्वयतीति । श्वेताश्वेनाति—क्रामतीत्यर्थः, अपिकारात् तत्करोति तदाचष्टे इत्यर्थं च श्वेतयति ।

प्रत्यञ्चुदञ्चावपि किवन्तौ । नेच्छन्तीति पूर्वाचार्या इति शेषः । कर्बुरवर्ण इति कर्बु रत्वं शवलत्वम् । तस्येति तरामस्येत्यर्थः । तत्रेति एणी शब्दे इत्यर्थः । पृथुमिति पृथुशब्दो बृहद्वाची । परिवृढशब्दः प्रभुवाची । 'प्रभुः परिवृढोऽधिप' इत्यमरः । स्मरेदिति जानीया-दित्यर्थः । वृष्णीन्द्र इति अन्त्यारामस्य च वृष्णीन्द्रो णाविनि चेति पाणिनिमतेन । पुगागम-श्चेति आरामान्तत्वात् अर्त्तीत्यादिना । तृप्रः पुरोडाश इति पुरोडाशो यज्ञविशेषस्य पिष्टक-विशेषः । राममध्योऽयमिति अयं तृप्रशब्दः रराममध्यः, अरामान्तस्यान्तत्वात् ररामस्य मध्यता । रमध्यत्वं तु केषाञ्चिदनभिमतम्, अत उक्तः रराममध्योऽयमिति । ररामान्तोऽय-मिति पाठोऽपि बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते । किन्तु न संगच्छते अरामान्तत्वात् । अरामसहित-ररामे तु ररामः शब्दो न प्रयुज्यते वर्णस्य स्वरूपमात्रे वाच्ये रामशब्दो देय इत्युक्तत्वात् । विन्मत्वोरिति । विन्मत् तद्धितौ । स्रग्विणः इति स्रग्विन् शब्दस्येत्यर्थः । एवम् इणमत

५४०. कण्ड्वादिभ्यो यक् करोत्यर्थे ।

कण्डूयति असूयति वल्गूयति मन्तूयति । एवं सुख दुःख-खेला भिक्षु भिषक् प्रभृतयः । किन्तु कण्डूयञ् असूयञ् वल्गूयञ् मन्तूयञ् कण्डूय-
त्याद्यर्थे, हीणीयङ् महीयङ् घृणा-पूजयोर्धातु विशेषा एव । कण्डूयत
इत्यादि ।

अमृता०—५४०. कण्ड्वादिभ्य इति । करोत्यर्थे कण्ड्वादिभ्य उत्तरे यक् प्रत्ययो
भवति । कण्ड्वादयस्तावद्विविधाः—धातवः प्रातिपदिकानि चेति । तत्र कर्मेणङ्,
ऋतेरीयङ् इत्यादिवत् कण्ड्वादिभ्योधातुभ्य एवायं यक् विधीयते, नतु प्रातिपदिकेभ्यः ।
यतो गोविन्दप्रतिषेधार्थो हि करामानुबन्धोऽयम्, प्रातिपदिकानां गुण प्रसङ्गाभावात् ।
वाक्यदर्शनवेलायान्तु कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येव ।

ननु कण्डू प्रभृतीनां द्व्यक्षर धातोरन्त इत्यादि सामान्यविधिना अन्तसर्वेश्वरस्य
इत्वं सिद्धमेव, कथं तर्हि अन्तसर्वेश्वरविरहेऽपि गुणप्रतिषेधार्थः करामानुबन्ध इत्युच्यते
सैवम्, एतत्संशयनिरासाय हि पुनर्यका निष्पन्नधातुस्वरूपाणां दिङ्मात्रमुपन्यासः किन्तु
कण्डूयजित्यादि । तत्र कण्डू मेधा प्रभृतीनामन्तसर्वेश्वरइत् न भवति । तथा त्र्यक्षरत्वेऽपि
कुसुम-चरणादीनामन्त सर्वेश्वर इद् भवतीत्यादिवैलक्षण्यसूचनार्थं माह—धातु विशेषा इति ।
अतएव साधारणधातुव्यावृत्त्यर्थं मादौ हि किन्तु पदम् । किञ्च दर्शितवर्णामेव यथा
निर्देशमुभयपदादिकं वैशिष्ट्यं भवगन्तव्यम्, तदितरेषान्तु परपदित्वमेवेत्यवधेयम् ।

कण्ड्वादिगणो यथा—कण्डूगात्रविघर्षणे, मन्तु अपराधे, वल्गु, पूजामाधुर्ययोः,
असु उपतापे, लेट् लोट् घौर्त्ये, स्वप्ने च, इरस् इरञ् ईर्ष्यायाम्, उपस् प्रभातीभावे,
मेधा आशुग्रहणे, कुपुभ क्षेपे, मगध परिवेष्टने, नीच दास्ये वा, तन्तस् पम्पस् दुःखे, सुख
दुःख तत्क्रियायाम्, सपर पूजायाम्, अरर आराकर्मणि, भिषज् चिकित्सायाम्, भिष्णज्
उपसेवायाम्, इषुध शर धारणे, चरण वरण गतौ, चुरण चौर्ये, तुरणत्वरायाम्, भुरण
धारण पोषणयोः, गदगद वाक्यस्खलने, एला केला खेला विलासे, लेखा स्खलने च, लिट
अल्प कुत्सनयोः, लाट जीवने, हीणीङ् घृणालज्जयोः, महीङ् पूजायाम्, लेखाश्लाघासादनयोः,
इवस् परितापे, तिरस् अन्तर्द्धा, अगद नीरोगत्वे, उरस् क्लार्थः, तरण गतौ, पयस् प्रसृती,
सम्भूयस् प्रभूतभावे, अम्बर सम्बर सम्बरणे इति । आकृतिगणोःमित्येके । रूपाणि—
सुच्यति कुसुम्यति मगध्यति सपर्यति मेधायति पयस्यतीत्यादीनि । रामधातुके तु यरामहरे
सुखितेत्यादीनि ।

इति । सखिव् शब्देन मालाविशिष्ट उच्यते । ईष्मच्छब्देन ऐश्वर्येविशिष्ट उच्यते ।
ईष्मदिति विववन्तादीशशब्दान्मतुः शम्य षः, षस्य डः, डस्य णः । प्रथमस्य ण्वेतयती-
त्यस्य । श्वेतश्चासौ अश्वतरश्च । अश्वतरः खरजातोऽश्वः ॥५३६॥

बाल०—कण्ड्वा । करोत्यर्थे कण्ड्वादिभ्य उत्तरे यक् भवति । कण्डूयतीति कण्डू
करोतीत्यर्थः । असूयतीत्यादौ यकि कृते वामनस्य त्रिविक्रमः । कण्डूत्याद्यर्थ इति कण्डूतिः

५४१. कण्डूयादीनां येद्विवचनम् ।

कण्डूयिषति ।

५४२. नामधातूनां यथेष्टम् ।

पुपुत्रीयिषति पुतित्रीयिषति पुत्रीयिषति पुत्रीयिषति पुपुतित्री-
यिषति पुपुतित्रीयिषति कृष्णम् । सर्वेश्वरादीनान्तु सतसङ्गादि
नवदर वर्जस्य तत्परस्यैव ज्ञेयम् । ईशिशीयिषति ईशीयिषति ईशी-
यिषति ईशिशीयिषति । एवंइन्द्रीयिषति कृष्णमित्यादि ।
सर्वेश्वरादे रस्यत्रापि नवदरादि वर्जस्येत प्रक्रियाकारः । चन्द्रिन्द्री-
यिषति इत्यादि ।

अमृता०—५४१. कण्डूयादीनामिति । यक् सिद्धानां कण्डूयादीनां येद्विवचनं भवति,
तन्निमित्तं प्रत्यये इति शेषः । रामधातूनां यथेष्टमित्यग्निमोक्तं बधिकोऽयम् ।

अमृता०—५४२. नामेति । एषां यथेष्टमिच्छानुरूपं द्विवचनं भवति नतु केवल-
विधानानुसारम् । तत्र प्रत्येकवर्णस्य वर्णसमुदायस्य च द्विवचनं दर्शितमुदाहरणैः—पुपुत्री-
यिषतीत्यादिभिः । पुत्रमिवाचरितुमिच्छतीत्यर्थे क्यन्नन्तात् सन्, कृष्णमिति पश्चाद् योगः ।
सर्वेश्वरादीनान्त्विति तत्परस्यैवेति—सर्वेश्वरपरस्यान्यभागस्य हि ज्ञेयम् । तेनार्द्धधातोः
रवर्जस्यान्यभागस्य दस्य अच्परत्वाभावान्न द्विवचनम् । सत् सङ्गादिरहितानान्तु सर्वेश्वर-
दीनामासर्वेश्वरं वर्जयित्वापर भागस्य तत्स्यात्—ईशिशीयिषतीत्यादौ, सर्वेश्वरपरस्यै-
वान्यभागस्य । केवलसर्वेश्वरत्वेऽपि तस्यैव—इयाय । इन्द्रिन्द्रीयिषतीति—इन्द्रमिवाचरितु-
मिच्छतीत्यर्थः । इदन्तु विधानानुरूपमेव । यथेष्टञ्च द्विवचनमुन्नेयम् । चन्द्रिन्द्रीयिषतीति—
चन्द्रमिवाचरितुमिच्छतीत्यर्थे क्यन्नन्तात्सन् । अत्रविष्णुजनादित्वेऽपि नवदरादि वर्जस्येति
मन्यते प्रक्रियाकारः, तत्तु स्वमतविरुद्धं, बहुमतविरुद्धञ्च ।

इति व्याख्याता नामधातु प्रक्रिया ।

कण्डूया । आदिशब्देन असूयादे ग्रहणम् । घृणापूजयोरिति । घृणा जुगुप्सा । 'जुगुप्साकरणे
घृणे' इति नानार्थवर्गः । धात्विति । कण्डूयाडादयः सर्वे धातुविशेषा एवेति ॥५४०॥

बाल०—कण्डू । व्यक्तार्थमेतत् । येरिति इट् सहितस्य यरामस्य इत्यर्थः ॥५४१॥

बाल०—नाम । नामधातूनां यथेष्टं द्विवचनं भवति । यथेष्टमिति इष्टमनति-
क्रम्येत्यर्थः । पुपुत्रीयिषतीति पुत्रमिवाचरतीति क्यन् कृष्णं पुत्रमिवाचरितुमिच्छतीत्यर्थः ।
पुत्रीयिषतीति सारामसस्य द्विवचनम् । तत्परस्यैवेति सर्वेश्वर परस्यान्यभागस्यैवेत्यर्थः ।
नत्वादिभागस्य । ईशिशीयिषतीति ईशमिवाचरितुमिच्छतीत्यर्थः । इन्द्रिन्द्रीयिषतीति
इन्द्रमिवाचरितुमिच्छतीत्यर्थः । नवदरादिबर्जस्येतीति नवदरादि वर्जस्य सर्वेश्वर
परस्यान्यभागस्यैवेत्यर्थः । चन्द्रिन्द्रीयिषतीति चन्द्रमिवाचरितुमिच्छतीत्यर्थः ॥५४२॥

* इति नामधातु प्रक्रिया *

* अथ उपेन्द्रविधौ कश्चिद्विशेषः *

(अत्रैकविन्दुदानं सूत्रस्य समाप्त्यर्थं, द्विविन्दुदानमधिकारस्य)

५४३. अन्तःशब्दो णत्वविधौ धात्रो ङाप् किं विधौ तथा ।

भवेदुपेन्द्रोऽथ नैते षत्वार्थयान्त्युपेन्द्रताम् ॥

सुः पूजायामति स्तद्वदतिक्रान्तौ अथो अपि ।

स्तोकता योग्यता स्वैरानुज्ञा गर्हा समुच्चये ॥

अन्तरिति—अन्तर्णयति, अन्तर्धा, अन्तर्द्धिः । अथनैत इति—सुस्तुहि,
अतिस्तुहि । अथो अपिरिति—सर्पिषोऽपि स्यात्; अपिस्यात् पर्वतं सिंहः ।
अपि सिञ्च अपि स्तुहि तुलसीम् । अपिसिञ्चेत् पलाण्डुम् । अपिसिञ्च
अपिस्तुहि ।

अथ उपेन्द्रविधौ उपेन्द्रसम्बन्धि विधानेऽत्रविशेषविधय उच्यन्त इत्यर्थः । अत्रैक-
विन्दुदानमित्यादिसङ्केतो हस्तलिखित ग्रन्थस्य बोधसौकर्याय बोध्यः ।

अमृता०—५४३. अन्तरिति । णत्वविधौ अन्तः शब्द उपेन्द्रो भवति; तथा धात्र्
धातो रूतरे ङाप् विधौ किविधौ च अन्तः शब्द उपेन्द्रः स्यात् । अथ एते वक्ष्यमाणाः
सुप्रभृतयोऽर्थविशेषे षत्वस्य निमित्तमुपेन्द्रत्वं न प्राप्नुवन्ति । तेषामर्थविशेषानाह—
सुरित्यादिभिः कारिकाभिः । पूजायां द्योतमानायां सुरित्यव्ययम्, तथा पूजायामतिक्रमे च
द्योत्ये अतिरिति चोपेन्द्रत्वं न प्राप्नोति । अथ अल्पता, सम्भावना (शक्त्युत्कर्षमा-
विष्कर्तुं मत्युक्तिः) कामचारानुज्ञा (स्वच्छन्दव्यवहारेऽनुमतिः) निन्दा समुच्चयो वा
द्योतितश्चेत् तदा अपि शब्द उपेन्द्रतां न याति ।

अन्तर्णयतीति—अन्तः शब्दस्योपेन्द्रत्वेन उपेन्द्राणोपदेशस्येति णत्वम् । अन्तर्धेति—
सोपेन्द्रदामोदरात् किर्भावादौ इत्यनेन किः । उभयत्र हि अन्तः शब्दमुपेन्द्रं मत्वा प्रत्ययौ
विहितौ । पूजायामिति किम्—सुषिक्तो मथुरामार्गः । अति स्तुहीति—पूजयतिस्तुतिञ्च-

अथेति । उपेन्द्रविधौ उपेन्द्रसम्बन्धिविधाने । अधिकारस्येति समाप्त्यर्थं मिति शेषः ।

बाल०—अन्तः । णत्वविधौ धात्रोऽङाप् किविधौ च अन्तःशब्द उपेन्द्रो भवति ।
अथ । एते वक्ष्यमाणाः स्वत्यपयः षत्वार्थम् उपेन्द्रतां न यान्ति न प्राप्नुवन्ति अर्थविशेषेषु
तेषामनुपेन्द्रत्वमित्याह—सुरिति । पूजायामर्थे सुः षत्वार्थमुपेन्द्रतां न याति । अतिक्रान्ता-
वर्थे अतिः षत्वार्थमुपेन्द्रतां न याति । स्तोकत्वे योन्यतायां स्वैरानुज्ञायां गर्हायां समुच्चये
चार्थे अपिः षत्वार्थमुपेन्द्रतां न याति । अन्तर्णयतीति अन्तःशब्दस्योपेन्द्रत्वात् उपेन्द्रात्
नोपदेशस्य णत्वमित्यनेन णत्वम् । अन्तर्धेति सोपेन्द्रारामाच्चेत्यनेन ङाप् । नन्तर्द्धिरिति

५४४. धात्वर्थमात्रवाचिनावधिपरी अपि नोपेन्द्राविति वाच्यम् ।

अधिपरी अनर्थकाविति हि भगवान् पाणिनिः । तदिदञ्च कर्मप्रवचनीय-
संज्ञाविधानमुपसर्गसंज्ञावाधकमिति । अधिकार्थवाचित्वे तु—अधिष्यति
परिणीय । अथोपेन्द्रादपि षोपदेशस्य षत्वं क्वाचिदित्यत्र विशेषः ।

कुरु । सर्पिषोऽपि स्यादिति—घृतस्य विन्दुना योगो भवेदित्यर्थः । अनुपेन्द्रत्वान्नष्टत्वमिति
भावः । अपि स्येदिति—षोऽन्तकर्मणि, भेतुं शक्नुयादित्यर्थः । अपिसिञ्च अपिस्तुहि
तुलसीमिति—उभयोरेकतरमुभयं वा कुरु इति यथेच्छं कुर्वित्यर्थः; उत्तरत्र तूभयमेव
कुर्विति समुच्चयार्थः ।

अमृता०—५४४. धात्वर्थेति । धातोर्गणपठितार्थं मात्रस्य द्योतकौ अधिपरी
उपेन्द्रौ न स्याताम् । अधिपरी अनर्थकाविति—अर्थान्तराद्योतकौ ननु अर्थरहितावित्यर्थः ।
भगवान् पूजनीयः । पाणिनिमते कर्मप्रवचनीयानामुपसर्गत्वाभावात् निघात (अनुदात्त)
नाम स्वर कार्यं णत्वं षत्वं वा तद्योगे न स्यादित्यभिप्रायः । स्वमते तु वैदिककार्यस्या-
नावश्यकत्वात् तदुदाहरणं नैव दत्तं ग्रन्थकृता, किन्तु व्यावृत्तिमुखेनेति सूत्रस्य प्रयोजनी-
यतामवगमयति—अधिकार्थेति । धात्वर्थादधिकार्थं द्योत्ये तु भवत एव णत्व षत्वे
इत्यर्थः यथा अधिष्यतीति । षोऽन्तकर्मणि धातोरेव समाप्त्यर्थोऽधिकः अर्थाद् विशेषः ।
परिणीयेति—गीर्वाणप्राप्ते कृति यप्, इह विशेष प्राप्तिरूपो विवाहार्थः । अथ पूर्वोक्तषत्व-
विधौ क्वचित् पदस्य स्थानानि निर्दिशति—अग्रिम सूत्रभूतकारिकाभिः ।

धात्रः क्विधौ अन्तःशब्दस्य उपेन्द्रत्वात् सोपेन्द्रदामोदरात् किं भवादावित्यनेन किं,
आरामहरः । सुस्तुहीति स्तवस्यातिशय एवात्र पूजा । अतिस्तुहीति निष्पन्नेऽपि फले
क्रियाप्रवृत्तिरत्रातिक्रान्तिः । स्तोक्तवायोग्यतेति पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, किन्तु स न
संगच्छते सिंह इत्युपादानात् योग्यताया एव प्रतिपन्नत्वात् । जुमरे योग्यतेत्यत्र सुस्तुहि
अतिस्तुहीति उपेन्द्रत्वे सति उपेन्द्रात् सुवतेरित्यादिना षत्वं स्यात् । सर्पिषोऽपि स्यादिति
सर्पिषः स्तोकां स्यादित्यर्थः । सर्पिर्घृतं स्तोकमल्पम् । अपि स्यादिति प्रार्थने विधिः ।
उपेन्द्रत्वे सति उपेन्द्र-प्रादुर्ग्यामित्यादिना षत्वं स्यात् । अपिष्येदिति षोऽन्तकर्मणि
भिन्द्यादित्यर्थः सम्भावनेत्युक्तत्वाच्च सम्भावना तत्क्रियायोग्यता निश्चितिः । अपिसिञ्च
तुलसीमिति प्रैषातिसर्गप्राप्तकालत्वेषु विधातृ-विष्णुकृत्यावित्यनेन विधातृ हि । अतिसर्गः
कामचाराभ्यनुज्ञेति वक्ष्यते कामचाराभ्यनुज्ञैव स्वैरानुज्ञेति । अपिसिञ्चेत् पलाण्डुमिति
प्रेषणार्थं विधिः । अत्र पलाण्डुसेचनप्रेषणेन गर्हा गम्यते । पलाण्डुरपवित्रकन्दविशेषः ।
अपिसिञ्च अपिस्तुहीति प्रेषणे विधातृ हि अपिस्येत् अपिस्तुहीति । उपेन्द्रत्वे सति उपेन्द्रात्
सुवतेरित्यादिना षत्वं स्यात् । अपिसिञ्च अपिसिञ्चेदिति उपेन्द्रत्वे सति सिचेरपि तथा
षत्वमित्यनेन षत्वं स्यात् ॥५४३॥

बाल०—धात्वर्थः । व्यक्तार्थमेतत् । अधीति हि यतः अनर्थकावधिपरी नोपसर्गा-
विति भगवान् सर्वज्ञः पाणिनिराहेति शेषः । तदिदञ्च पाणिनिराहेति शेषः । किन्तत् तत्राह

न प्रादेः—पर्यसीषिवत् न्यसीषहत् । उपेन्द्रत एव निषिध्यते, अन्यत ईश्वरादिकृतं तु स्यादेवेति परस्य षत्वम् । नारा—निषसाद परिष्वजे ।

* इति श्रीहरिनामामृताख्ये वैष्णव व्याकरणे
आख्यातप्रकरणं तृतीयं समाप्तम् *

षत्वम् ? तत्राह—उपेन्द्रत एवेति । अन्यत उपेन्द्रादन्यतः, अर्थात्तरत ईश्वरादिकृतं षत्व परस्य नारायणस्य स्यादेव । निषसादेति षद्लुधातो रधोक्षजेः, परिष्वजइति षन्जेः । नरस्य तु षत्वं स्यादेव, नरस्य च तदिष्यत इत्यभिधानात् ।

इति श्री हरिनामामृत व्याकरणे श्रीगोपालदास
विरचितायाममृतास्वादिनी टीकायामाख्यात
प्रकरणव्याख्या पूरिता ।

भ्याञ्चेत्यादिना विकल्पेन षत्वं स्यात् । अन्यतः नरात् । ईश्वरादिकृतम् ईश्वरं-हरिमित्रे-
त्यादि लक्षणकृतं षत्वम् । परस्य नारायणस्य । निषसाद परिष्वजे इति नरेण स्थादिकस्त
तु षत्वं वाच्यमित्यनेन षत्वं स्यात् ॥५६२॥

* इति श्रील हरेकृष्णाचार्यविरचितायां श्रीमद्गोपीचरणदासपरिशोधितायां
श्रीहरिनामामृताख्यवैष्णवव्याकरणटीकायां बालकतोषणीनाम्न्यां
तृतीया आख्यातप्रकरणटीका समाप्ता ।

xxx

I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII

५४५. उपेन्द्रात् सुवतेः षत्वं सुनोतेः सोस्तुभस्तुवाम् ।
 स्था सेनय स्वन्ज सनूजां सेधते स्त्वगतौ स्मृतम् ॥
 ५४६. सिचेरपि तथा षत्वं सदेः प्रतिविर्वाजनः ।
 ५४७. उपेन्द्रात् क्रियते; तद्वद् व्यवाभ्यां भोजने स्वनः ।
 ५४८. उपादपि मतं स्तम्भेः षत्वं यत्राङ् नदृश्यते ।
 अव पूर्वस्य सामीप्ये तद्वदेवावलम्बने ॥

अमृता०—५४५. उपेन्द्रादिति । निमित्तभूतादुपेन्द्रादुत्तरेषा सुवति सुनोति स्यति स्तोभति स्तोति तिष्ठति सेनयति स्वजति सजति सेधतीनां विरिञ्चि सरामस्य मूर्द्धन्यादेशो भवति । सेधतेस्तु गत्यर्थं विनान्यार्थं । समानविष्णुपदत्वाभावेन निमित्तभूतादप्युपेन्द्रात् षत्वाप्राप्तेः विशेषोक्तिः ।

अमृता०—५४६. सिचेरिति स्पष्टम् । सर्वत्रैव उपेन्द्रो निमित्तभूत एव ज्ञेयः । प्रति विर्वाजन उपेन्द्रात् षद्लुधातोः षत्वं क्रियते इत्युत्तरेणान्वयः ।

अमृता०—५४७. तद्वदिति । वेः अवाच्चोत्तरे सशब्द भोजनार्थस्य स्वनः षत्वं क्रियते नतु केवल शब्दार्थकस्य ।

अमृता०—५४८. उपादिति । उपादुत्तरस्य अपि कारान्निमित्तभूतादुपेन्द्राच्च स्तम्भेः षत्वं मतम् । प्यन्तस्य स्तम्भेर्भूतेशोऽङि तु षत्वं न मतम् । सामीप्ये अवलम्बने चार्थे अवपूर्वस्य स्तम्भेः षत्वं मतम् ।

कर्मोति । तस्मात् पाणिनिमते कर्मप्रवचनीयानामुपसर्गत्वाभावात् । गङ्गामनुस्थित इत्यादावपि षत्वाभावः । अस्माकं मते तु तत्र धातुयोगाभावेनोपेन्द्रत्वाभावात् षत्वाभाव इति । कर्मप्रवचनीया वक्ष्यन्ते । अधिष्यतीति परिणीयेति क्त्वा यप् विवाहं कृत्येत्यर्थः ५४४

बाल०—उपे । उपेन्द्रादुत्तरेषां पू प्रेरणे, षुञ्ज अभिषवे, षोऽन्तकर्मणि, स्तुभ स्तम्भे, ष्टुञ् स्तुतौ, षा गतिनिवृत्तौ इत्येतेषां सेनय-स्वञ्चसङ्गां च सस्य षत्वं भवति । सेधतेस्तु अगतावर्थे षत्वं स्मृतम् ॥५४५॥

बाल०—सिचे । उपेन्द्रादुत्तरस्य सिचे सस्य षत्वं भवति ॥५४५॥

बाल०—सदेः । प्रतिविर्वाजन उपेन्द्रादुत्तरस्य सदेः सस्य षत्वं क्रियते । व्य । भोजनेऽर्थे व्यवाभ्यामुत्तरस्य स्वनः सस्य षत्वं क्रियते । दन्त्यपरत्वेऽपि स्वक्कादीनां पाठात् स्वनधातोः षोपदेशत्वं नास्तीत्यप्राप्ते विधानमिदमिति ज्ञेयम् ॥५४७॥

बाल०—उपा । व्यवाभ्याम् उपादुत्तरस्य स्तम्भेः सस्य षत्वं मतं यत्रेति यत्र आङ् न दृश्यते तत्रैव षत्वमित्यर्थः । अव । अवपूर्वस्य स्तम्भेः सस्य सामीप्येऽवलम्बने अर्थे षत्वं मतम् । यत्राङ् न दृश्यते इति अत्रापि योज्यम् ॥५४८॥

५४६. परे निविभ्यां सेवस्य सितस्य च सयस्य च ।

सिवोः सहः सुटस्तद्वद् विना सोढं षता मता ॥

५५०. अताव्यवायेऽप्यासेवम् ।

५५१. नरेण स्थादिकस्य तु । षत्वं वाच्यं, तदा तस्य, नरस्य च तदिष्यते ।

५५२. वेः स्कम्भेः ।

५५३. वा परेः स्कन्देः, वेस्तु निष्ठां विना भवेत् ।

५५४. वि पर्यन्वभिनिभ्यो वा स्यन्देरप्राणि कर्त्तरि ।

अमृता०—५४६. परेरिति । परि नि विभ्य उत्तरेषां सेवसित सय सिवु सह सुटां षता (षत्वं) मता, सोढ शब्दं विना । तत्र सित सययोर्यथा निर्दिष्टस्वरूपयोरेव नतु प्रत्ययान्तयोरित्युदाहरणेषु व्यक्ती भविष्यति । सुट् इति सुडागमस्येत्यर्थः ।

अमृता०—५५०. अतेति । सेव पर्यन्तानां सुवत्यादीनामदागमव्यवधानेऽपि तद् वाच्यम् ।

अमृता०—५५१. नरेणेति । सेवपर्यन्तानां स्थादीनान्तु नरेण व्यवधानेऽपि षत्वं वाच्यम् ।

अमृता०—५५२. वेरिति स्पष्टम् ।

अमृता०—५५३. वेति । परेरुत्तरस्य स्कन्देः षत्वं वा भवेत्, वेरुत्तरस्य तु निष्ठा प्रत्ययं विनान्यत्र स्कन्देः षत्वं वा स्यात् । कृति क्त-क्तबत्वो निष्ठासंज्ञा वक्ष्यते ।

अमृता०—५५४. विपरीति । अप्राणकर्त्तरि सति वि परि अनुभिनिभ्य उत्तरस्य स्कन्देः षत्वं वा स्यात् । षत्वमित्युत्तरेणान्वयः ।

बाल०—परे । परे निविभ्याञ्च उत्तरस्य सेवस्य सस्य षता मता । सेवस्येति सेवधातोरित्यर्थः । षता षत्वम् । परे निविभ्यां चोत्तरयोः सितसयशब्दयोः सस्य षता मता । तेभ्य उत्तरस्य सिवोः सस्य षता मता तेभ्य उत्तरस्त सोढं विना सहः सस्य षता मता, तेभ्य उत्तरस्य सुटः सस्य षता मता ॥५४६॥

बाल०—अता । सुवत्यादीनां सेवपर्यन्तानाम् अदागमव्यवधानेऽपि षत्वं वाच्यम् । आसेवमिति आबैकुण्ठं संसार इतिवदव्ययीभावः ॥५५०॥

बाल०—नरेण । यत्रैव सेवपर्यन्त-स्थादीनान्तु नरव्यवधानेऽपि षत्वं वाच्यम् । तदा । तदा तत् समये तस्य नरस्य च तत् षत्वमिष्यते ॥५५१॥

बाल०—वेः । वेरुत्तरस्य स्कम्भेः सस्य षत्वं भवति ॥५५२॥

बाल०—वा । परेरुत्तरस्य स्कन्देः सस्य षत्वं वा भवति । वेरुत्तरस्य स्कन्देस्तु

५५५. षत्वं निर्निवि पूर्वस्य स्फुरोऽपि स्याद् विभाषया ।
 ५५६. सुविनिदुः पूर्व सूति समयोः षत्वमिष्यते ।
 तत् पूर्वत्वे नरस्यापि कृतसङ्कर्षणस्वपेः ॥
 ५५७. परे निविभ्याश्च सिवोः स्तुस्वनृजोः सुट् सहोरपि ।
 अता व्यववाये षत्वं स्याद् विकल्पनेति सम्मतम् ॥
 ५५८. न सुञः स्य-सनोः षत्वम् ।
 ५५९. नच षत्वं सिचे र्यङि ।
 ५६०. सुस्थादिषु नषत्वञ्च ।

अमृता०—५५५. षत्वमिति स्फुटम् ।

अमृता०—५५६. सुवीति । सु वि निर् दुः पूर्वयोः सूति समयोः षत्वमिष्यते, तेषु च पूर्वेषु सत्वमु कृतसङ्कर्षणस्य स्वप्नेनरस्य च षत्व मिष्यते ।

अमृता०—५५७. परेरिति । परिनिविभ्य उत्तरस्य सिवोः स्तुवः स्वनृजः सुटः सहश्च अता व्यवधाने विकल्पेन षत्वं स्यादिति पूर्वाचार्यं सम्मतम् । सुट इति कृञ् देः प्राक्तूपेन्द्रयोगे इत्यर्थः ।

अमृता०—५५८. नेति । स्ये परे सनि च परे सुञः षत्वं न स्यात् । उपेन्द्रात् सुवतेरित्यादिना सामान्यतो विहितस्य प्रतिषेधोऽयम् ।

अमृता०—५५९. नचेति । स्फुटम् । सिचेरपीत्यनेन विहितस्य यङि निषेधः ।

अमृता०—५६०. सुस्थेति । सुस्थादिषु षत्वं न भवति । स्था सेनयेत्यादिना प्राप्तस्य तथा उपादपि मतं स्तम्भेरित्यनेन च प्राप्तस्य प्रतिषेधः ।

निष्ठां विना षत्वं वा भवति । अप्राणिकर्त्तरि सति विपर्यन्वभिनिभ्य उत्तरस्य स्यन्देः सस्य षत्वं वा भवति ॥५५३-५५४॥

बाल०—निर्नि । निर्निविपूर्वस्य स्फुरोऽपि विभाषया षत्वं स्यात् । विभाषा विकल्पः ॥५५५॥

बाल०—सुवि । सु वि नि दुः पूर्वयोः सूति-समयोः षत्वमिष्यते । तेषां सु वि नि दुरां पूर्वत्वे सति कृतसङ्कर्षणस्वपे नरस्यापि षत्वमिष्यते ॥५५६॥

बाल०—परे । परे निविभ्याश्च षरस्य सिवोः स्तुस्वङ्गोः सुट् सहोरपि सस्य अद्वयवधाने षत्वं विकल्पेन स्याद् इति पूर्वाचार्याणां सम्मतम् । स्तुस्वङ्गोः अता व्यववाये षासेवमित्यनेन नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थमत्र पाठः ॥५५७॥

बाल०—न सुञः । स्ये सनि च सति सुञः षत्वं न भवति ॥५५८॥

बाल०—नच । सिचेर्यङि सति षत्वं न भवति ॥५५९॥

बाल०—सुस्था । सुस्थादिषु षत्वं न भवति ॥५६०॥

५६१. प्रादेः सिवु-सहोरडि ।

५६२. नारायणे सदि-स्वन्जो नषत्वं स्यादधोक्षजे ।

उपे-परिषुवति अभिषुणोति परिष्यति विष्टौभते परिष्टोति अधिष्ठाता अभिषेणयति परिष्वजते अभिषजति । सेध-निषेधति, गतौतु परिसेधति । सिचेः-अभिषिञ्चति । सदेः-निषीदति, नेह प्रतिसीदति । व्यव-विष्वणति अवष्वणति भक्तम् । उपात्-स्तन्भु बोधने सौत्रः । उपष्ट-म्नाति विष्टम्नाति, नेह-उपातस्तम्भत् । अव-अवष्टम्नाति सेना, अवष्ट-म्नाति दण्डम्, नेह-अवातस्तम्भत् ।

परेः-परिषेवते परिषितं विषयः । द्वाविमौ कृदन्तौ । निषीव्यति विष-हृते परिष्करोति । नेह-परिसोढा परिसोढं परिसोढुम् । क्तस्तुमुश्चायं

अमृता०—५६१. प्रादेरिति । अडि परे सति प्रादेरुत्तरयोः सिवुसहोः षत्वं न नस्यात् । परे निर्विभ्यामित्यनेन विहितस्य निषेधः ।

अमृता०—५६२. नारायण इति । अधोक्षजे परे सदि स्वन्जो नारायणस्य षत्वं न स्यात् । सदेः प्रतिविर्वाजिन इत्यनेन तथा स्थासनयेत्यादिना च विपितस्य, अथ नरेण स्थादिकस्येत्यनेन विशेषितस्य च षत्वस्यात्र प्रतिषेधः ।

क्रमश उदाहरति—उपे इत्यादि प्रतीकग्रहणेन । परिषुवतीति—षुप्रेरणे । अभिषुणोतीति—षुञ् अभिषवे । परिष्यतीति षोऽन्तकर्मणि । विष्टौभत इति ष्टुभ स्तम्भे । परि ष्टोतीति ष्टुञ् स्तुतौ । अधिष्ठातेति ष्ठा गतिनिवृत्तौ वालकल्किः । अभिषेणयतीति सेनयाभिमुखं यातीत्यर्थे णिः । परिष्वजत इति ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । अभिषजतीति षञ्ज सङ्गे । निषेधतीति—षिधुगत्यां प्रतिषेधार्थं षत्वम् । गतौ तु न; तथा सविकरणनिर्देशात् सिध्यतेरपि तन्नस्यात्, निसिध्यते । निषीदतीति षदलृ विशरण गत्यादिषु, सदेः सीद इत्यादेशः । विष्वणतीति स्वन शब्दे; भक्तमन्नम् । भोजनार्थत्वेऽपीह सशब्दभोजनं ज्ञेयम् । भोजन इतिकिम्—केवल शब्दे तु नस्यात्—विस्वनति मृदङ्गः । नेह उपातस्तम्भदिति—

बाल०—न । अडि सति प्रादेरुत्तरयोः सिवु सहोः सस्य षत्वं न भवति ॥५६१॥

बाल०—नारा । अधोक्षजे परे सदि-सञ्चोर्नारायणे षत्वं न स्यात् क्रमेणोदाहरणानि दर्शयन्ते । उपे इति । अभिषेणयतीति सेनया अभिमुखं यातीति तृतीयान्तविशेषाद्धात्वर्थ-विशेष इत्यनेन णिः । परिष्वजत इति ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । अभिषजतीति षञ्ज सङ्गे । निषेधतीति षिधु गत्यां निषेध करोतीत्यर्थः । अभिषिञ्चतीति षिच क्षरणे । निषीदतीति षदलृ विशरणादिषु । विष्वणतीति स्वन शब्दे भुङ्क्ते इत्यर्थः । भक्तमन्नम् । भोजन इति किम् ? विस्वनति मृदङ्गः । अवष्टम्नाति सेनेति निकटी भवतीत्यर्थः । अवष्टम्नाति दण्डमिति अवलम्बते इत्यर्थः । परिषेवते इति सेवृ सेवने । इमौ सित-सयशब्दौ ।

कृत् । अता-एषां सुवतीत्यादीनां सेवपर्यन्तानामदागमव्यवधानेऽपि षत्वं भवेदित्यर्थः । यथा-न्यषुवदित्यादि । नरेणेति-तत्रैव स्थादीनान्तु नर व्यधानेऽपि षत्वं भवेदित्यर्थः । अधितष्ठौ इत्यादि । तदेति-तत्समये नरस्य च षत्वम्-अभिषिषेणयिषति इत्यादि ।

वेः-भ्वादित्वे विष्कम्भते, सौत्रत्वे तु विष्कम्भनाति विष्कम्भनोति । स्कम्भनातेरेवेति पाणिनीयाः । कातन्त्रपरिशिष्टे त्वविशेषेणैव ।

वा परेः-परिष्कन्दति परिस्कन्दति, विष्कन्दति विस्कन्दति । निष्ठा कुद्विशेषः-विस्कन्नम् । विपरिष्यन्देः-परिष्यन्दते विष्यन्दते वा गङ्गा ।

प्यन्तस्य स्तन्भुवातो भूतेशेऽङि रूपम्, अत्र अङ् सत्त्वान्नपत्वमिति भावः । अवष्टम्भनाति सेना निकटीभवतीत्यर्थः । अवष्टम्भनाति दण्डम् अवलम्बत इत्यर्थः । नेहेति-अत्राप्यङ् सत्त्वान्नपत्वम् । द्वाविमाविति-सितसयशब्दौ कुदन्तौ; पित्र् वन्धने क्तः सितः, पित्र् अल् सयः । निषीव्यतीति पिबु तन्तुसन्ताने । परिष्करोतीति-संपर्युपेभ्यः करोती संस्काराद्यर्थे-ष्विति सुट् । नेहपरिसोढेति-विना सोढपतेति निषेधात् । तत्र सोढ शब्देन सहधातो ढंरामीभूतं रूपमात्रं लक्ष्यते; तच्च त्रिभिः प्रत्युदाहरणैः स्पष्टीकृतम् । अभिषिषेणयिषतीति-अभिषेणयितुमिच्छतीत्यर्थे सन् ।

वेःस्कम्भेरिति सामान्योक्तितोभ्वादेः क्रयादेः स्वादेश्च ग्रहणमिति दर्शयति-भ्वादित्व इत्यादिना । पाणिनीयास्तु क्रयादिमेव गृह्णन्ति । कातन्त्रपरिशिष्टे स्वमतानुरूपमेव सिद्धान्तितम् ।

विस्कन्नमिति-स्कन्दिर् गति शोषणयोः क्तप्रत्ययान्तः । विष्यन्दत इति स्यन्द स्रवणे । नेहविष्यन्दन्तइति-प्राणि कर्तृत्वान्न पत्वम् । सूति समौ समास कार्ये वक्ष्येते इति-कृतप्रकरणोक्त समसकार्यरूपे षत्व प्रकरणे इत्यर्थः । तत्रैव अम्बछादयः षत्वेन साधव इत्यनेन विपूतिः सुषममिति वक्ष्यते । सुषुप्यत इति त्रिष्वप् शये यक् । सुषुपुपतुरिति तस्यैवाधोक्षजे रूपम् । एवं विषुप्यत इत्यादि च । नेह सुस्वपितीति सङ्कर्षणविरहात्-

निषीव्यतीति पिबु तन्तुसन्ताने । विषहत इति पह मर्षणे परिष्करोतीति संपर्युपेभ्यः सुट् किरती संस्काराद्यर्थेऽप्यनेन सुट् । परिसोढेति बालकल्कौ इषु-सह-लुभ-रूपेत्यनेन इडा । अभिषिषेणयिषतीति अभिषेणयितुमिच्छतीत्यर्थः । विष्कम्भनाति विष्कम्भनोति स्तम्भु-स्तुम्भु-कम्भु-स्कुम्भु-स्कुभ्यः णुश्चेत्यनेन आ णुश्च । स्कम्भनातेरिति स्कम्भनातेरेव षत्वं भवतीति पाणिनीया वदन्तीति शेषः । तन्मते विष्कम्भते विष्कम्भनोतित्यत्र षत्वं न भवतीति अविशेषेणैवेति कातन्त्रपरिशिष्टमते सर्वत्रैव षत्वं भवतीति अत्र कातन्त्रपरिशिष्ट-मतमेवास्माकमपि मतमिति । परिष्कन्दतीति स्कन्दिर् गति-शोषयोः विस्कन्नमिति क्तप्रत्ययः 'रदाभ्यां विष्णुनिष्ठा तस्य दस्य च नोदां विने'त्यनेन तस्य दस्य च नः । स्यन्द इति स्यन्द स्रवणे । निःस्फुरतीति स्फुर स्फुरणे । सूति समाविति समासकार्यं इति कृतप्रकरणोक्त समासकार्यरूपे षत्वप्रकरणे इत्यर्थः । कृतप्रकरण इति वा पाठः । सुषु यते इति त्रिष्वप्

नेह विस्यन्दन्ते मत्स्याः । सुवि-सूति समौ समास कार्ये वक्ष्येते । तत् पूर्वत्वे-सुषुप्यते सुषुपुपतुः । नेह सुस्वपिति । परे-पर्यषीव्यत् पर्यसीव्य-दित्यादि । न सुजः-परिसोष्यति, परिसुसूषति । स्तौति ण्यन्तयोरेवेति षत्वाभावेऽपि सार्थकता तु क्विपि प्रतिमुसूरित्यत्रैव । नच-निसेसिच्यते सेसिच्यते । सुस्था-सुस्थः दुस्थः प्रतिस्तब्धः निस्तब्धः परिस्थित इत्यादि ।

षत्वम् । पर्यषीव्यदिति-षिवु तन्तुसन्ताने लङ् । पक्षे षत्वाभावश्च । इत्यादि शब्देन पर्यष्टौत् पर्यस्तौत्, पर्यष्वजत पर्यस्वजत, पर्यष्करोत् पर्यस्करोत्, पर्यषहत् पर्यसहतेति । एवं न्यषीव्यदित्यादि चोदाहरणीयम् । परिसोष्यतीति-षुञ् अभिषवे ।

ननु परिसुसूषतीत्यत्र-“नरात् स्तौति ण्यन्तयोरेव षत्वं सनः” स्नेहिनियमेन हि षत्व प्रतिषेधः सिद्धः, तदा का पुनरस्य प्रतिषेधस्य सार्थकता ? तदपेक्ष्याह-क्विपीति । प्रतिमुसूरितिसुनोतेः सन्नतात् क्विप्, अरामहरो रामधातुक इत्यरामहरे सस्य विष्णु-सर्गः । क्विपि तु षभूतसनः परत्वाभावात् स्तौति ण्यन्तयोरेवेति नियमेन निषेधो न प्राप्यत इत्यस्त्येव निषेध सार्थक्यमित्याशयः ।

निसेसिच्यत इति षिच् क्षरणे यङ् ह “नरेण स्थादिकस्येति” नारायणस्य, तथा ‘तदन्तस्य नरस्येति’ नरस्य च षत्वे प्राप्ते निषेधः । सेसिच्यत इत्यत्र ईश्वर हरिमित्रे-त्यादिना प्राप्तं षत्वं यङि निषिध्यते । अन्यत्र तु-असीषिचत् । सुस्थादयः कृतप्रत्ययान्ताः, उपेन्द्रादित्या प्राप्तषत्वमनेन निषिद्धम् ।

प्रतिस्तब्ध निस्तब्धौ तु “उपेन्द्रादपि षोपदेशस्य षत्वं क्वचित्” इत्यनेन प्राप्तषत्वौ-निषिद्धौ । ननु पर्यसीवत् न्यसीषहदिति द्वये प्रादेरित्यादिनिषेध सत्त्वेऽपि धातोः कथं

शये । सुस्वपितीति सङ्कर्षणाभावात् नत्वाभावः । इत्यादीत्यादिशब्देन पर्यष्टावीत् पर्यस्ता-वीत् पर्यष्वजत, पर्यस्वजत, पर्यस्कुरुत पर्यस्कुरुत, पर्यषहत् पर्यसहतेत्यादुदाहरणानि ज्ञेयानि । परिसोष्यतीति षुञ् अभिषवे ‘उपेन्द्रादित्यादिना षत्वं स्यात् । सुसूषतीत्यत्र स्तौति ण्यन्तयोरेव षत्वं सनः ष इति नियमेनापि षत्वं भवतीति सनि निषेधस्य सार्थकत्व-माह स्तौतीति । प्रतिमुसूरित्यत्र सनःसम्बन्धिनो मूर्द्धन्यस्य सस्य परत्वाभावाद् नियमेन षत्वाभावो न स्यादिति सार्थकता । निसेसिच्यत इति नरेण स्थानिकस्य तु षत्वं वाच्य-मित्यनेन नारायणस्य षत्वं स्यात् तदा तस्य नरस्य च तदिष्यत इति नरस्यापि षत्वं स्यात् । सेसिच्यते इति ‘ईश्वर-हरिमित्रे’त्यादिना षत्वं स्यात् । अयङि तु असीषिचत् सुस्थेत्यादयः कृतप्रत्ययान्ताः । सुस्थ-दुस्थ-परिस्थितेषु ‘उपेन्द्रादित्यादिना षत्वं स्यात् । प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धयोः उपेन्द्रादपि षोपदेशस्य षत्वं क्वचिदित्यनेन षत्वं स्यादिति ज्ञेयम् । ननु व्यवोप-पूर्वस्यैव स्तम्भेः षत्वमुक्तम् अतः ‘उपेन्द्रादपी’त्यादिना षत्वं न भविष्यतीति किमर्थमेतौ सुस्थादिषु पठ्ये ते तदेतच्चिन्त्यम् । पर्यसीषिवत् न्यसीषहदिति परे ‘निवि-